

HORVÁTH ANDOR

A ROMÁN JOBBOLDAL

Politikai-eszmetörténeti vázlat

Jelen tanulmány elsőként az alkotmányos monarchia kezdeti fázisában (1866–1918) létrejött politikai pártok viszonyában azonosítja a jobboldali eszmekör forrását, majd azt mutatja be, hogyan épült tovább olyan rendszerre, amely a továbbiakban szélsőjobboldali mozgalmak elindítója lett. Az antiszemitizmus történeti áttekintését a két világháború közötti nemzeti ideológiák és az államépítés összefüggéseit tárgyaló fejezet követi, majd a tanulmányt az elmúlt évtizedekre vonatkozó rövid kitekintés zárja.

EGY IDEOLÓGIA SZÜLETÉSE

Románia politikai életében az első világháború végéig két párt játszott vezető szerepet: az 1875-ben megalakult Liberális Párt és az 1880-ban létrehozott Konzervatív Párt. Előbbi története a második világháború utáni rendszerváltásig tartott, az utóbbié viszont már 1920-ban befejeződött. Identitásukat tekintve a konzervatívok inkább a nagybirtokos bojárság érdekeit képviselték, míg a liberálisok a gyorsan emelkedő polgári osztály céljait jelenítették meg. Eredetüket és szerepüket Ștefan Zeletin, a két világháború közötti korszak legeredetibb szociológusa így foglalta össze: „Természetes módon az első forradalmi hatás uralkodó osztályunkat érte. A viszály már jó ideje felütötte a fejét a román bojárság körében, a forradalmi korszak azonban most [1829, a drinápolyi béke után] két kibékíthetetlen táborra szakította. A számbelileg nagyobb, úgynevezett kisbojárság határozottan felkarolta az új gazdálkodás érdekeit, valamint azon liberális elveket, amelyekben azok visszhangra leltek. A nagybojárok szűkebb csoportja viszont híven kitartott régebbi rendszerünk mellett. Az első táborból jött létre a nemzeti liberális párt, a román kapitalis-

ta polgárság megalkotója; a második táborból nőtt ki a konzervatív párt, az agrárgazdálkodás régi érdekeinek szerve.”¹

Az egymást váltó kormányok több mint ötven éven át e két párt vezető garitúrájából kerültek ki. Eleinte (1866–71) sűrűbben cserélődtek, majd négyéves konzervatív kormányzást (1871–75) hosszabb liberális periódus követett (1876–88), utána nagyjából szabályosan váltogatták egymást.

Első ízben 1888-ban került be a román parlamentbe két szocialista képviselő, a Romániai Munkások Szociáldemokrata Pártja azonban már alapítása évében, 1893-ban árulás áldozata lett – vezetőinek egy része átállt a liberálisokhoz –, és csak 1910-ben sikerült sorait újra rendeznie. A szocialista mozgalom – bár számottevő teoretikusa is volt: Constantin Dobrogeanu-Gherea – az első világháború előtt nem játszott jelentős szerepet.

Ezekre az évtizedekre esnek a modern román állam megteremtésének fontos dátumai: 1859 – a két dunai fejedelemség egyesülése, 1866 – a királyság intézményének bevezetése, 1877–78 – az ország függetlenségének kivívása (1881, a berlini kongresszus óta Románia az ország hivatalos neve), 1918–20 – Nagy-Románia létrejötte.

A két dunai fejedelemség forradalmárai 1848-ban republikánusok voltak, és a polgári fejlődés céljaiért szálltak síkra, akárcsak harcostársaik Európa többi fővárosában. A rövid forradalmi epizód lejártával a román politikai elit két történelmi feladattal nézett szembe: az egyik a fejedelemségek egyesítése volt (s még csak távolabbi célként ugyan, de már számolva vele: Erdély megszerzése), a másik pedig a Török Birodalomtól való függés felszámolása. Az egyesítés sikere (1859) és a választott fejedelem, Alexandru Ioan Cuza uralkodása (1859–66) megérlelte a gondolatot, hogy a két feladat sikeres teljesítése és az államrend szilárdsága érdekében külföldi uralkodóház tagját kell felkérni: legyen az ország fejedelme. Így került 1866-ban az ország élére a Hohenzollern-Sigmaringen-házból származó Károly herceg (1881-től I. Károly néven Románia királya). A két ország élén századok óta fejedelmek álltak – írja, már az 1989 után a királyság iránt újjáéledő rokonszenv jegyében Andrei Pippidi történész –, más szóval nem maga az intézmény volt új, hanem – a választott fejedelmek korábbi kísérleteit (1834, 1848, 1859) követően – annak a kor politikai igényeihez igazodó elgondolása: „Az igazi változást nem az uralkodó külföldi származása jelentette, hanem az állam hatalmi ágainak különválasztása, a Nyugat-Európában végrehajtott alkotmányos módosulásokhoz való alkalmazkodás értelmében.” Az örökletes alkotmányos monarchia hatékonynak és tartósnak bizonyult – folytatódik a

1 Zeletin (1997) 348.

gondolatmenet –, mivel „azon szellemi elit programjának szerves kifejeződése volt, amely tudatosan hozta létre a liberális államot”.²

Az idézet két fordulata – „szerves kifejeződése”, „liberális állam” – az utód közvetett állásfoglalása a szóban forgó kérdésben, méghozzá úgy, hogy inkább elfedi, semmint exponálja a két párt közötti különbséget. A liberálisok csakugyan „liberális államot” kívántak létrehozni, de konzervatív oldalról épp emiatt érte őket kemény bíráló. A párt egyik vezéregyénisége, Titu Maiorescu az 1866-os év kapcsán parlamenti beszédeinek gyűjteményéhez fűzött kommentárjában megjegyezte: „Nem okozhatott nagy nehézségeket I. Károly viszonyulása sem az 1866-ban elfogadott alkotmányhoz és annak idő előtti [prematur] liberalizmusához. Károly fejedelem, jóllehet annak előtte a porosz hadsereg tisztje volt, és napjai a berlini udvar légkörében teltek, ahol a liberális demokráciát fölöttébb rossz szemmel nézték, politikai ítéletalkotásában megőrizte függetlenségét, közeli kapcsolatokat ápolt a porosz trónörökösrel, akinek alkotmányos irányultsága közismert volt, s attól sem ódzkodott, hogy érintkezzen a berlini polgári körökkel, melyek az arisztokrata reakció természetes ellenségei voltak.”³

Az „idő előtti” kifejezés a liberális–konzervatív ellentét egyik lényeges pontjára utal: a konzervatív felfogás szerint a liberálisok káros könnyelműséggel, elhamarkodottan hirdettek meg és hajtottak végre olyan reformokat, amelyekre az ország még nem volt felkészülve. Ebből a nézetből született meg az a jobboldali eszmerendszer, amely a konzervatív kritika mellé felsorakoztatta a szellemi elit jeles képviselőit. Emitt liberális sietség és felelőtlenség, a helyi sajátosságok semmibevétele, amott komolyság és megfontoltság, az ország tényleges igényeihez szabott politizálás. A kettő ellentétét Titu Maiorescu a két párt erkölcsisége közötti különbségben is felfedezni vélte: „Általánossá kellett most válnia a meggyőződésnek, mely szerint az alkotmányosság nem abból áll, hogy személyek különböző csoportjai csak azért

váltakoztatják egymást a kormány élén, hogy élvezzék a hatalom előnyeit, ürügyként és másodlagos elfoglaltságként kezelve a törvénykezéssel és a közigazgatással járó munkát, és ki kellett irtani az évszázados fanarióta uralomtól⁴ visszamaradt érzést, mely szerint a politikai változásokra főként a klientúra kielégítése érdekében kerül sor.”⁵

2 Pippidi (1994) 9–10.

3 Maiorescu (1994) 16.

4 Fanar Konstantinápoly egyik, az Arany-szarv-öböl irányában fekvő negyede volt, az itt letelepedett tekintélyes görög családok tagjaiból választotta a Porta a birodalom igazgatására alkalmas személyeket.

5 Maiorescu (1994) 161.

Noha politikai pártok – és vezérek – erkölcsiségét nem könnyű globálisan mérlegre tenni, az idézett vélemény korántsem intézhető el azzal, hogy nem több a vetélytársak között megszokott elfogultság és ellenszenv kifejeződésénél. A kérdésnek e kontextusban külön nyomatékot ad, hogy a XIX. század végének román közgondolkodása a liberális–konzervatív ellentétet egyebek mellett éppen a politikai élet moralitása körül tematizálta. Nem is teljesen kizárt, hogy a konzervatív párt vezérkarát inkább régi vágású úriemberek alkották, míg a liberálisok között több volt az olyan reálpolitikus, aki abból a perspektívából kiérdemelte akár a cinikus, elvtelen, pénzsóvár stb. megbélyegzést. Tudott dolog, hogy a liberálisok két nagy vezéralakja: Ion Brătianu és Ion I. C. Brătianu – apa és fia – nem a magasrendű erkölcsiség példaképeként maradt meg a kortársak emlékezetében, de ettől még mindkettő nagy formátumú, sikeres államférfinak bizonyult. Érdekes ellenpélda, ahogyan a liberálisok egyik illusztris személyisége, Ion G. Duca megható portrét rajzol emlékirataiban az elhunyt konzervatív pártvezér, Petre P. Carp egyéniségéről, és személyét érintő súlyos fenntartásai mellett éppen erkölcsi tartását értékeli a legjobbre: „Ami pedig tisztességét illeti, az kristálytiszt volt és teljes. Nem csupán a szó anyagi, hogy úgy mondjam, elemi értelmében volt becsületes. Minden hitében becsületes volt, képtelen bárminemű erkölcsi megalkuvásra. Egy olyan társadalomban, amely a Kelettel való évszázados kapcsolata, de még túlélési ösztöne kíváncsi folytán is vele születetten irtózott a kérlelhetetlen magaviselettől és a végérvényes döntésektől – Carp a maga egyenes, sohasem ingadozó viselkedésével kivételként és példaképként hatott.”⁶

Az erkölcsiség kérdése természetesen túlmutat a magánemberi erényességen, és a politikai célok egész normarendszerét érinti. Jól szemlélteti ezt a két párt eltérő viszonyulása az erdélyi románság ügyéhez, amely az 1880-as évektől kezdődően erőteljesen begyűrűzött a román pártpolitikába. Maiorescu felháborodottan emlékezik meg róla, hogy miután Ion Brătianu halálát követően (1891) Dimitrie Sturdza került a Liberális Párt élére, nemcsak arról intézkedett, hogy Szebenben létrehozzák a *Tribuna* című román nyelvű újságot, ami helyeselhető, de azért is ő tehető felelőssé, hogy a szerkesztők politikai tevékenysége következtében „rövidesen vizály támadt a Kárpátokon túli románok körében, és náluk is felütötte a fejét az a szektás szellem, amely megmérgezi a szabad Románia politikai pártjait. Dimitrie Sturdza nemsoká hívekre tett szert liberális cégér alatt, velük szemben pedig – miután az egyik szélsőség óhatatlanul kihívja a másikat – egy idő múltán megjelentek konzervatív cégér alatt Take Ionescu hívei.” Maiorescu a továbbiakban azt is felrója a li-

⁶ Duca (1994) 203.

berális pártvezérnek, hogy éles kirohanást rendezett a román parlamentben a Memorandum-ügy kapcsán a magyar kormány ellen („európai néphez méltatlan ázsiai barbárságot” emlegetett), ami merőben ellenkezett a konzervatívok államközi viszonyokról vallott felfogásával.⁷

Ez már a két párt közötti ellentét újabb vetületét érzékelteti: a külpolitikai irányulás kérdését. Hol van az önálló Románia helye Európában? I. Károly trónra lépéséhez mind III. Napóleon francia császár, mind Bismarck porosz kancellár beleegyezését adta. Az 1866-os alkotmány a belga mintát követte, amelyet a Bonaparte nevéhez fűződő alaptörvény ihletett.

Kétségtelen, hogy a liberálisokra inkább a francia, a konzervatívokra inkább a német orientáció volt jellemző, ami – ha a napi politikában nem okozott is kifejezett ellentéteket közöttük – az ország stratégiai opcióinak alakulását olyan évtizedekben befolyásolta, amikor szüntelenül módosultak az európai nagyhatalmak közötti erőviszonyok (1866: osztrák–porosz háború, 1870–71: francia–porosz háború és 1871: a Német Birodalom létrejötte). Minden bizonnyal a reálpolitikai megfontolások döntötték el – noha a király személye is számított –, hogy ebben a periódusban a román külpolitikára a német orientáció nyomta rá a bélyegét: Románia 1875-ben tíz évre szóló vámmentességi egyezményt kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával, 1883-ban pedig csatlakozott az 1881-ben létrejött Hármasszövetséghez (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország). Ez az orientáció súlyos próbán esett át az első világháború kitörésének pillanatában. Románia előbb a semlegességet választotta (1914–16), majd minden várakozással szemben – ám szinte rendkívüli stratégiai éleslátással – 1916 augusztusában a Liberális Párt vezérkarának elhatározása alapján az antant oldalán lépett be a háborúba. A Konzervatív Párt természetesen ekkor is kitartott németbarát elkötelezettsége mellett.

A két párt – ellentéteiktől függetlenül – 1918 előtt az alkotmányos rend keretei között kormányozta az országot. Ștefan Zeletin úgy vélte, hogy parlamenti vitáik és elvi ellentéteik ellenére lényegében ugyanazt az irányvonalat követték, noha a kapitalista fejlődést előmozdító tervek és intézkedések döntően a liberálisok nevéhez fűződnek: „1857-től, amikor a nyugati polgárság határozott közbelépése nyomán [...] első ízben vetődött fel, hogy mi lesz a korábbi rendszer sorsa, egészen 1918-ig, amikor e rendszer utolsó maradványai is megsemmisültek, Románia társadalmi fejlődése nem más, mint a Liberális Párt folyamatos győzelme és a Konzervatív Párt szüntelen süllyedése. A román liberálisok szakadatlan megerősö-

7 Maiorescu (1994) 201–203. A Memorandum-ügyről lásd *Tamúskodni jöttem* (2003), különösen az Előszó, 19–27., és Valeriu Braniște: Emlékek a börtönből, 65–126.

dése, sorozatosan elért, szinte diadalmas sikerei tőkés gazdaságunk fokozatos megszilárdulási folyamatának természetes következményei voltak, az alkotta ugyanis politikai hatalmunk gazdasági talapzatát, a Konzervatív Párt folyamatos süllyedése viszont a régi mezőgazdasági világ széthullását mutatta.”⁸

A nagybojárság első nagy vereségét a jobbágyfelszabadítással (1864) szenvedte el – teszi hozzá Zeletin –, ezt a folyamatot vitte tovább az 1866-os alkotmány és tetőzte be az 1918 után végrehajtott két gyökeres reform: a földosztás és az általános választójog. Ezek végleg megpecsételték a Konzervatív Párt sorsát.

Az első világháborút megelőző évtizedek Romániája emelkedő pályán mozgó alkotmányos monarchia volt. Politikai elitje két olyan pártba tömörült, amely egyformán elfogadta ugyan az alkotmányos rendet, közösen vállalta a társadalmi fejlődés kapitalista irányvonalát, ám elveik a kormányzás eszközeinek megválasztása, a modernizáció hatásainak megítélése, az ország külpolitikai orientációja tekintetében nagy eltérést mutattak. Egyikük sem tehetett szert nagy fölényre, de háttérbe sem szorulhatott a másikkal szemben, mivel a királyság intézményének legfőbb garanciája éppen a két párt egyensúlyban tartása volt. Ilyen körülmények között indult el konzervatív oldalról az a szellemi ellentámadás, amely a szoroson vett politikai élet színpalain kívül – a sajtóban és az irodalmi életben – bontakozott ki. Bár közvetlenül nem veszélyeztette a rendszert, olyan folyamatokat gerjesztett, amelyek távolabbi hatásukat tekintve magát a polgári fejlődést, a parlamentáris berendezkedést kérdőjelezték meg.

A két dunai fejedelemség alig száz év alatt – nagyjából 1820 és 1920 között – történelmi méretű előrelépést hajtott végre. A románság egységes államot teremtett, amely néhány évtized alatt mind politikai és gazdasági viszonyait, mind kultúráját, erkölcsét, mentalitását, szokásait tekintve gyökeresen átalakult. Másutt több évszázadra kiterjedő folyamatok zsúfolódtak itt egyetlen századba – nem alaptalanul vélte úgy Ștefan Zeletin, hogy ebben a tekintetben Románia Japánnal állítható párhuzamba. Ez a gyors fejlődés azonban ellentmondásokkal volt terhes, mivel a változások értelme és jogcíme, közvetlen következményei és a nemzet életére gyakorolt távolabbi hatásai a hatalmi versengés szerves részévé váltak.

A Brătianuk „dinasztiája” nem liberális politikai elvei folytán (mert ebben a tekintetben a cinizmus sem állt tőle távol) tudta sikeresen kormányozni évtizedeken át Romániát – véli a bloomingtoni egyetemi tanár, Virgil Nemoianu –, hanem hallatlan politikai tehetségének és zseniális alkalmazkodókészségének

köszönhetően. Sajnálatos módon azonban a román liberalizmus épp sikerei csúcán, 1920 után kezdett süllyedni, amikor Nagy-Románia számára új politikai doktrínát és programot kellett volna teremtenie.⁹

Vessünk egy pillantást az ideológiai nézőpontok és a politikai doktrínák kínálatára a fiatal Nagy-Románia közéletében. Az ország az új alkotmány elfogadására készült, amikor a Dimitrie Gusti professzor vezette Institutul Social Român (Román Társadalmi Intézet) 1922–23-ban előadásorozatot rendezett a politikai doktrínákról (az előadások utóbb kötetbe gyűjtve is megjelentek). Rendre megszólaltak a liberális (és neoliberais) ideológia képviselői (Ion G. Duca és Mihail Manoilescu), szintén két előadás hangzott el a konzervatív eszmeköréről (Alexandru Marghiloman és Constantin Rădulescu-Motru), kettő az osztályharc elméletéről és a marxizmusról (Ilie Moscovici, Șerban Voinea), továbbá egy-egy a parasztság ideológiájáról (Virgil Madgearu), a szindikalizmusról (Nae Ionescu), az anarchizmusról (Nicolae Petrescu), a nacionalizmusról (Nicolae Iorga). Az előadások nagyobb része iskolásan konformista és rendszerhű – nem találni bennük egyetlen eredeti gondolatot sem. Van azonban néhány, amelynek nyitott, kritikus szelleme arra vall, hogy bizonyos határok között az előadásorozat plurális, sokszínű nyilvánosságot jelentett, ahol a politikai beszédmód modernebb változatai is helyet kapnak. (Ilyen volt később a harmincas évek híres bukaresti vitafóruma is, a Criterion-kör, ahol a meghívott előadók szabadon értekeztek az érdeklődő értelmiségi közönség előtt, akármilyen volt is a téma – Lenin, Gandhi, a freudizmus.)

A parasztság doktrínáját ismertetve Madgearu¹⁰ az orosz, narodnyik változatában kétségbe vonta a minden országra nézve kötelező ipari fejlődés tételét (Oroszország agrárállamból egyenesen átlép a szocializmusba); a kérdésre, hogy képviselhet-e a parasztság a társadalmi fejlődést ténylegesen befolyásoló politikai erőt, a helyes válasz úgy szól: a kelet-európai térségben egy új, független paraszti osztály kialakulása figyelhető meg, amely a haladás tényezője lehet; más osztályokkal ellentétes érdekei folytán (vonatkozik ez elsősorban a korábbi liberális polgárságot felváltó pénzügyi oligarchiára, amely militarista rendőrállamot működtet) saját osztálytudata lesz; dolgozó osztályként a de-

9 Nemoianu (2000) 133.

10 Virgil Madgearu (1887–1940) közgazdász, egyetemi tanár. Képviselő (1919), a Parasztpárt, majd a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, több ízben miniszter. A Vasgárda tagjai 1940-ben meggyilkolták.

mokratikus politikai berendezkedés híve, s ha már széles körben érvényesül a demokrácia, akkor ő maga veheti át a hatalmat; ideológiája nem ellentétes a haladással, ezért nem ellentétes az osztársadalmi érdekekkel sem; ott, ahol a munkásság viszonylag fejletlen, le-

hetséges a parasztság és a munkásság közötti együttműködés; számít az értelmiség támogatására is.

Az osztályharc elméletét taglaló Moscovici¹¹ szerint a Szocialista Párt a munkások pártja, de soraiban vannak mások is; forradalmi osztályharcának célja a fennálló rendszer teljes átalakítása, beleértve a tulajdonviszonyokat és a javak elosztását is; a jelen társadalmi anarchia állapotában egy erőteljes kisebbség is magához ragadhatná a hatalmat, a szocialisták azonban nem „összeesküvők szektája”, ezért a politikai hatalom átvétele és a társadalom szocialista átalakítása előtt a párt elérhető célokat tűz maga elé, amilyen a fejlett tőkés rendszer és a demokrácia, az öntudatos és szervezett proletariátus, a nemzet többségének elszakítása a jelenlegi rendszertől; egy elmaradott országban nem elégséges a hatalom megragadása, mert a cárizmus ázsiai barbárságából nem lehet egy csapásra áttérni a szocializmusra (a szovjet példa).

Eredetét nézve a szindikalizmus – vélte Nae Ionescu¹² – elválaszthatatlan a munkásszövetségektől; határozottan forradalmi jellegű, mivel elveti a meglévő társadalmi berendezkedést, és újat akar állítani a helyébe; az osztályharc a társadalom szerkezetéből következő tény ugyan (a munkáltató és a munkás közötti ellentét társadalmi formája), de önálló cél nem lehet (ahogyan egy párt ezt hirdette); amit ellentétének szokás tartani: a társadalmi béke (vagy összhang) valójában a jövőben megvalósítandó eszmény; a szindikalizmus nem az osztályharcot akarja megszüntetni, hanem az osztályokat, ehhez viszont alapvetően meg kell változnia az emberiség gondolkodásának, mindenekelőtt az állam kérdésében, ma ugyanis az állam elfogadhatatlan, mivel az egyének fölött áll, és elnyomja őket; olyan, mint maga a társadalom: kapitalista, militarista, demokratikus és nemzeti; a politikai gyakorlat felől szemlélve nincs szükség „nemzeti” államra: erős államra van szükség, amely megszervezi a termelést és az elosztást végző erőket, biztosítja a legkedvezőbb egyensúlyt, segít kibontakoztatni a szellemi erőket; a szindikalizmus elítéli a parlamenti küzdelmet, amely nem más, mint a pártok közötti egyezkedés és üzlet; saját céljait a parlamenten kívül, vele szembe fordulva kívánja elérni; nem a polgári társadalommal való tárgyalásos megoldások útját járja; ha szükségét érzi egy törvény megalkotásának, egyszerűen felszólítja az államot, hogy ezt tegye meg, máskülönben ellehetetleníti működését; a fenyegetés beváltásának eszköze a bojkott, a szabotázs, a sztrájk; az

11 Ilie Moscovici (1885–1943) előbb a Romániai Szocialista Párt (1920), majd (1927-től) a Romániai Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja.

12 Nae Ionescu (1890–1940) filozófus, egyetemi tanár. Közéleti szerepéről, tanítványaira gyakorolt rendkívüli hatásáról a későbbiekben még szó lesz.

általános sztrájk képes leállítani az egész társadalmat, erre már voltak hazai példák is, bár nem a hatalom átvételét célozták; a sztrájk nevelő hatása „metafizikai” erejű (Sorel szerint „társadalmi mítosz”, mint Krisztus); a szindikalizmus nem látja világosan, hogy mivel kell felváltania a meglévő rendszert; a marxizmustól eltérően (amely az utolsó dogmatikus racionalizmus) inkább csak érzi, semmint tudja a változás irányát; azért lehet korunk idológiája, mert az egyénhez való visszatérést képviseli, a társadalmi életet nem elvontan, hanem a maga valóságában szemléli; konzervatív, ha ezen a társadalom erőivel való maximális gazdálkodást értjük.

Az anarchizmus, ahogyan Nicolae Petrescu meghatározta, tagadja a jog uralmát, mert a társadalom meglehet anélkül is, az emberek akkor igazán szabadok, ha bármely kényszertől mentesen élhetnek; e tanításnak vannak elméleti gondolkodói (Godwin, Stirner, Proudhon) és nagy alakjai (Bakunyin, Kropotkin), s túlzásai ellenére igaza van abban, hogy a modern állam mind nagyobb súllyal nehezedik az egyén szabadságára; Romániában nincs anarchista mozgalom, az előző években elkövetett merényleteknek politikai okai voltak.

Nicolae Iorga¹³ 1920 folyamán három előadást tartott Erdélyben a nemzetről. Ezek azért érdemelnek különleges figyelmet, mert a nemzeti ideológia alaptételeit foglalták össze, és egyben megalapozták a rövidesen fölerősödő jobboldali mozgalmak szövegét. Eredetüket tekintve a románok Itália földjéről elvándorolt parasztok. Megszakítás nélkül ezen a földön laktak, akkor is a magukénak érezték, amikor idegen uralom alatt éltek. Politikai hagyományuk: paraszti állam, amelyben ismeretlen az uralkodó és a nép közötti távolság. Az állam későbbi, mesterkéltné fejlődés, helyre kell állítani a kapcsolatot „a társadalom szerves fejlődése, valamint az állam berendezkedése és fejlődése között”. A román egység megteremtésének útját a kultúra egyengette, nem a politika, ez utóbbi ugyanis elszakadt a nép történelmi hagyományától. De a kultúra sem volt egységes, mert a történelmi körülmények hatására másként alakult az egyes országrészekben, ezért sürgős feladat az idegen hatások levetkőzése, egyébként ugyanis a kitágult határok ellenére a nemzetre erőtlenség leselkedik.¹⁴

A történelem arra tanít – emlékeztetett egy másik előadásában –, hogy a románok számára Erdély nem egyszerűen földrajzi név, hanem egy darab román föld, és ez mindig is így volt. Ez a név valamikor a tartomány „erdőn innen”, nyugati részét jelölte, amikor a magyar királyok kezdtek előrenyomul-

13 Nicolae Iorga (1871–1940) történész, politikus, egyetemi tanár.

14 Iorga (1987) 207–213.

ni és rendre „leharapni” egy-egy darabkát a Román Országból,¹⁵ hogy végül elérkezzenek a Székelyföldet határoló hegyekig, más szóval az évszázados magyar uralom nem volt egyéb, mint területbitorlás a románok rovására. A magyarok azonban kevesen voltak, ezért kellett szász telepéseket hozniuk, ami azt mutatja, hogy nem tudták ezt a földet a maguk számára meghódítani, a fegyverrel elfoglalt földet ugyanis be is kell népesíteni, ezt azonban létszámuknál fogva csak a románok teheték meg, ezért ők „töltötték meg élettel”, és tették alkalmassá arra, hogy a „nagy és erős” Románia később létrejöhön.¹⁶

1923-ban tartott előadásában elhangzott meghatározása szerint: „A nemzet természetes és organikus létező [o ființă naturală și organică]; mindaz, ami benne megtalálható, tőle el nem válik, hanem együttműködik életével. A nemzeten belül annak a szerveződésnek jár ki nagyobb érdeklődés, amely erőteljesebben működik. Rendes körülmények között a nemzet elsődlegesen erre gondol.” Megismételte: a nemzet felemelkedésének útja a kultúrán keresztül uralkodóvá tett nép, és ez már a kisebbségeknek címzett figyelmeztetés is volt, nekik ugyanis tudomásul kell venniük, hogy „ez nem akármilyen föld, hanem egy nép birtoka [moșia unui neam], s együttműködésről sem akárkivel van szó, hanem e föld jogos uraival. Ezt a szemléletet semmi pénzért nem adjuk fel, bármennyit ismételnék is az erdélyi szászok megfontolt újságjai is, hogy »Rumänien ist kein Nazionalstaat«¹⁷”.

Iorga organikus, konzervatív szellemű, offenzív nemzetkonceptiója jól kifejezi azt az eszmei alapot, amelyre az első világháború utáni román nemzetállam stratégiája épült.

Az ismertetett doktrínák azt jelzik, hogy a politikai elit tagjai többféle perspektívából szemlélték az állam és a nemzet, az állam és a társadalom viszonyának alakulását. A kérdés az volt, hogyan alkalmazza őket ez az elit a rá váró feladatok elvégzésére.

A MODERNIZÁCIÓ KRITIKUSAI

A román szellemi életben a konzervatív-jobboldali, később szélsőjobb orientáció három nemzedékéről beszélhetünk: az 1840–50, az 1870–80 táján, végül az 1910 körül születettek generációjáról. Nem egyszerűen követik, hanem folytatják egymást. A sort Titu Maiorescu (1840–1917) és Mihai Eminescu (1850–1890) nyitja meg, öröksé-

15 „Țara Românească”: a latin „terra” szóból eredő „țara” szó jelentése „föld” vagy „ország”. A román nyelvben elterjedt használatáról lásd Iorga (1988).

16 Iorga (1987) 280–281.

17 „Románia nem nemzetállam.”

güket átveszi Constantin Rădulescu-Motru (1868–1957) és Nicolae Iorga (1872–1940), valamint tanítványaik, Vasile Pârvan (1882–1927) és Nae Ionescu (1882–1940); őket vallják majd mesterüknek a „28-as nemzedék” tagjai: Mircea Eliade (1908–85), Emil Cioran (1911–96), Mircea Vulcănescu (1904–52), Constantin Noica (1910–88). A leszármazás vonala egyértelmű, függetlenül attól, hogy az egyes életművek súlyukat, maradandóságukat tekintve esetleg nem egyenértékűek. Ők hozták létre és fejlesztették tovább azt az eszmerendszert, amelynek lényege a liberális állam és az általa képviselt modernizáció bírálata, a nemzeti közösség értékeinek védelme, végül pedig – két világháború közötti változtatásban – a parlamentáris rendszer teljes elvetése. Jellemző vonása továbbá az erőteljes Nyugat- és demokráciaellenesség, a „nemzeti sajátosság” konzervatív, rasszista és antiszemita színezetű szemlélete, a falu és a város, az idealizált múlt és az értékvesztett jelen merev ellentétezése. Végső – legösszetettebb – szakaszában különös kettőséget mutat egy messianisztikus küldetéstudattól áthatott politikai mozgalom (a Mihály Arkangyal Légió és annak politikai szervezete, a Vasgárda) és egy olyan szellemi elitcsoport között, amely a parlamentáris demokrácia válságából nem látott más kiutat Romániában, mint a jobboldali diktatúrát.

Nézzük a keletkezéstörténet néhány állomását.

Konzervatív jobboldal. Társadalomkritika és haladásellenesség

A „tartalom nélküli formák” Titu Maiorescu híressé vált fogalmának megszületése mintegy a román modernségkritika „bűnbeesésének” pillanata. Az 1868-ban közzétett szöveg nevezetes passzusa így szól: „A román társadalom, amely egészen a XIX. század elejéig a keleti barbárságba süllyedve élt, 1820 táján kezdett ébredni letargiájából, talán mert csak akkor ragadták magukkal a Francia Forradalom Európa földrajzi határainak széléig elhatoló, mindent felforgató eszméi. Ifjainkat magához vonzotta a világosság, s rendkívüli népvándorlás vette kezdetét a tudomány német- és franciaországi kútfoi felé, és ez azóta is fokozódik, s fő része van abban, hogy a szabad Románia már magára vett valamit a külföldi társadalmak fényéből. De szerencsétlenségünkre csak a fényéből! Mert ifjaink felkészületlenek voltak és ma is azok, s elámította őket a modern kultúra megannyi nagyszerű jelensége, így aztán csak az okozatig jutottak el, nem pedig az okig; a civilizációnak csak a felszínen látható formáit vették észre, és nem láttak le a történelmi alapokig, amelyek ezeket a formákat szükségszerűen létrehozták, és amelyek nélkül azok meg sem születhettek volna. Így aztán a román ifjak, akiknek látását beszűkítette valami végzetes feületesség, könnyen lángra lobbant elmével és szívvel azt az elhatározást hoz-

ták haza magukkal és hozzák haza ma is, hogy utánozni fogják a nyugati kultúrát és nálunk is meghonosítják annak látszatát, abban a meggyőződésben, hogy a legrövidebb idő alatt sikerülni fog megteremteniök az irodalmat, a tudományt, a szépművészeteket és mindenekelőtt a szabadságot egy modern ál-lamban.”¹⁸

Ennek tulajdonítható – folytatódik a gondolatmenet –, hogy az országban vannak nyomdák, múzeumok, akadémiák stb., és van szabadságot hirdető alkotmány is, de vajon megvan-e mindaz, aminek bennük vagy rajtuk keresztül léteznie, érvényesülnie kell? Maiorescu válasza negatív: „a formák mögül, amelyeket valahonnan átvettünk, hiányzik a tartalom”.¹⁹

Látszólag világos, valójában kétértelmű beszéd, már csak azért is, mivel túl rövidre zárja a kultúra és a közélet, a művészet és a valóság közötti összefüggést. Legyenek az országban előbb tudósok, majd csak azután legyen akadémia, s múzeumot is akkor hozzanak létre, ha már vannak elismert festők – ez helytálló észrevétel, és a kelet-európai valóságnak mindmáig egyik fájdalmas kísérőjelensége a formálisan ugyan létrejött, de rendeltetésüknek nem teljesen megfelelő intézmények léte. De a szabadság kérdésével már nem ugyanígy állunk. Annak léte vagy nemléte csakugyan akarat vagy elhatározás – minde- nekelőtt törvényes rendezés – függvénye. Ezért az ekként gyakorolt korlátlan kritika, az „átvétel” totális megkérdőjelezése annak a „forradalmi” szemlélet- nek az elutasítását jelenti, amely a társadalmat a szándékos és tudatos alapozás (Rousseau szavával: *institució*) útján kívánja megváltoztatni, szemben az orga- nikus fejlődés felfogásával.

Maiorescu szövegében az is meglepő, hogy a „keleti barbárságból” való ki- lábalást illeti ezekkel a szavakkal, meg az is, hogy az utánzás fogalmát fölöt- tébb történelmietlenül, az európai irodalmak és kultúrák tapasztalatát mellőz- ve kezeli. Gondolatvezetése azért csak látszatra dialektikus, mert összemossa egymással a jogos társadalomkritikát és a jogosulatlan haladásellenességet. Iga- za van akkor, amikor szót emel a látszatkultúra, a látszatintézmények ellen („mindez holt termék, minden valóságot nélkülöző nagyképűség, kísértet test nélkül”), de sommásan abszolutizál, amikor megoldásként az elzárkózást és a kivárást javasolja („inkább ne létesítsünk semmiféle iskolát, semmint rossz is- kolát létesítsünk”).²⁰

Elemzésében ugyanakkor megjelenik a kérdés társadalmi vetülete is. Olyan, lényegében patriarchális közös- séget vizionál, amelyben minden osz- tálynak és rétegnek megvan a maga történelmileg kijelölt helye: „A román

18 Maiorescu (1985) 62.

19 Uo. 64.

20 Uo. 68., 70.

felsőbb osztályok műveltsége pedig egyenlő a nullával, semmit sem ér, s napról napra mélyebb a szakadék, amely bennünket az alsó néposztálytól elválaszt. Egyetlen valóságos osztályunk a román parasztság, és az ő egyetlen valósága a szenvedés, ennek mélyéről sóhajt fel a felső osztályok képzelgésai miatt. Mert az ő mindennapi verejtékéből teremődnek elő az anyagi eszközök ennek az egész fiktív épületnek a fenntartására, amelyet román kultúrának nevezünk, és mi arra kényszerítjük őt, hogy utolsó krajcárját is odaadja bukaresti festőink és muzikusaink, akadémikusaink és athenaeumi tagjaink fizetésére, mindenféle irodalmi és tudományos díjak fedezésére.”²¹

Titu Maiorescu kritikája döntően a román kultúra torznak minősített, veszélyesnek ítélt jelenségei ellen irányult, noha kiterjedt érdemtelen haszonélvezőikre is. Constantin Rădulescu-Motru 1904-ben megjelent könyve – *Cultura română și politicianismul* [A román kultúra és az érdekpolitika]²² – egy lépéssel tovább megy és a „felsőbb osztályok” fogalmát immár a teljes politikai elitre alkalmazza. Az előszóban olvasható meghatározás szerint a „politicianism” kifejezés azt jelenti, hogy a politikával hivatásszerűen foglalkozó személyek egy csoportja a közintézményeket eredeti céljuktól, vagyis a közjő szolgálatától eltérítve saját érdekeinek rendeli alá. A román tudós kortárs szerzők – Gustave Le Bon, Stewart Chamberlaine – műveire támaszkodva frontális támadást indít a nyugatiasodás jelensége ellen, amely a nemzet szerves lényegét: kultúráját semmisíti meg. A külföldi hatások következtében a torzulás két módja fenyegeti a kultúrát: az egyik – az enyhébb – a félműveltség, a másik a jóval súlyosabb álkultúra.

21 Maiorescu (1985) 68.

22 Rădulescu-Motru (1998a). A szerző műveit bemutató magyar kötet – Rădulescu-Motru (1988b) – fordítója a *Cultura română și politicianismul* cím magyar változatához a következő indoklást fűzi: „Az »érdekpolitika« kifejezésnek itt sajátos értelme van. Végső fokon minden politika valamely csoport, réteg, osztály érdekeit fejezi ki, így az *érdek* és a *politika* összekapcsolása pleonazmus. A szerző azonban nem erre gondol, nála az *érdek* azonos a *kicsinyes, önző* érdekekkel, az *érdekpolitika* tehát pejoratív tartalmú, a *politikai helyezkedést* jelenti.” 253.

Ez utóbbi azt jelenti, hogy a kultúra belső egysége felbomlik, alkotóelemei ellentétbe kerülnek egymással, ami oda vezet, hogy már nem tudja betölteni eredeti szerepét. Szembeállítja egymással a kultúra és a civilizáció fogalmát: az első a valódi, örök értékek hordozója, míg a második csupán felszínes külsőség. A bekövetkezett változásért egyértelműen az 1848-at követő évtizedek liberális politikusait teszi felelőssé, akik annak a tévhitnek lettek az áldozatai, hogy a politikai szabadságjogok oltárán feláldozhatják a nemzeti kultúra értékeit, és ezzel belesodorták

országukat abba a folyamatba, amely a civilizáció térhódításával jellemezhető. Szavaiban Titu Maiorescu kritikája visszhangzik, radikálisabb és vészjóslóbb megfogalmazásban: „Jó néhány azon népek közül, amelyek az európai államok felügyelete alatt fejlődtek, a fentebb leírt helyzetben vannak. Egyesek önként, mások kényszer hatására lemondtak régi hagyományaikról, hogy külföldi civilizációt kapjanak cserébe. A tudósok rájuk vonatkozó megfigyelései mind ugyanarra a kövekeztetésre vezetnek: valamely civilizáció külső formáinak utánzása csöppet sem emeli egy nép erkölcsi és szellemi színvonalát. E színvonal emeléséhez az kell, hogy előbb átalakuljon maga e nép lelki alkata [firea sufletească]. Egyébként, ha ez az átalakulás nem megy végbe, a kölcsönvett új formák alatt, de hozzájuk nem illeszkedve, tovább élnek a századok során megszerzett korábbi szokások. Ez az össze nem illés pedig a tartalom és a forma között utóbb nyugtalanságot kelt a társadalmi életben, és végül teljesen meddővé változtatja. Igazán szerencsétlenek az effajta össze nem illésre ítélt népek. Híjával vannak a lelki egységnek, ennél fogva munkájuk nem hajt hasznot a jövő számára, mert szétszóródik. [...] olyanok az emberi társadalmak körében, mint az eltérő fajok keresztezéséből származó állatok: utódlás nélkül eltűnésre ítélt korcsok.”²³

A gondolatmenet konklúziója világosan jelzi, hogy Rădulescu-Motru a „nemzethalál” romantikus víziója helyett az akkoriban már hódító fajelmélet tételeivel operál. A Nyugat-ellenesség szókészletének további újítása, hogy szerzőnk a román fejlődés mibenlétét a gyarmatosítás jelenségeivel állítja párhuzamba. Idézi például Ion C. Brătianu 1861-ben III. Napóleon császárhoz intézett emlékiratát, amely úgy festette le a jövőd Romániát mint a francia termékek felvevőpiacát és egyben választott „anyaországát” készséges gyarmatát.²⁴

Tanulmánya hátralevő részében részletesen elemzi, hogy a nyugat-európai társadalom politikai működése azért mutat teljesen más képet, mert hosszas történelmi fejlődés előzte meg, melynek során kialakultak az egyéni és az intézményi felelősség feltételei, létrejött az emberek közötti érintkezésnek az a tudatállapota, amely gondoskodik a társadalmi vitaszellem eredményes működtetéséről. Arra a kérdésre, mi az országban a korábbi évtizedek folyamán felhalmozott javak eredete, válasza úgy szól: a román vagyonok forrása az egyre nagyobb méretű külföldi hitel, amelynek végső következménye az állam teljes alárendelődése hitelezőinek.

23 Rădulescu-Motru (1998a) 114–115.

24 Uo. 81., magyarul uő: (1988b) 64.

Társadalomkritika, idegengyűlölet, küldetéstudat

Mihai Eminescu a XIX. század második felének legnagyobb román költője. Moldvai születésű, megfordult Bécs és Berlin egyetemén, de műveltségét döntően olvasmányaiból merítette. Első versét a pesti román folyóirat, a *Familia* jelentette meg (1866). Éveken át a Konzervatív Párt napilapja, a *Timpul* szerkesztője volt. Társadalomkritikája költészetében is hangot kap, ám publicisztikájában jóval közvetlenebb és harciasabb. Ez a kritika két olyan témát vitt be a köztudatba, amely aztán a következő évtizedekben szünet nélkül jelen volt a román szellemi életben: az egyik a „felsőbb osztályok” (főképpen a közélet szereplői és az állami hivatalnokok) nemzetidegen jellege, a másik parazita voltak éles szembeállítás a javakat termelők (elsősorban a parasztság) életmódjával. Egyik 1883-ban közzétett cikkében ezeket írta: „Kellemtelen kötelességem volt megállapítani azt az igazságot, és csodálkozom, hogy mások még nem fogalmazták meg előttem, holott az a levegőben volt és magáért beszélt: ritka kivételektől eltekintve a román nép épp Romániában nem jutott el oda, hogy saját létének [ființei sale proprii] kifejezést adjon. A közéletben, az iskolában, még az irodalomban is olyan etnikai promiszkuitás telepedett rá, hogy a szülők, akiktől származnak, odahaza nem is románul beszélnek, s ez a felsőbb réteg [pătură suprapusă] az egyik legintelligensebb és legigazságosabb nép, a román nép jó tulajdonságaival [calitățile] szemben amolyan szellemi daltonizmusban szenved. A véletlen úgy hozta, hogy már gyermekkoromtól kezdve megismertem a román népet a Dnyeszter vizétől keresztül-kasul a Tiszáig és a Dunáig, és azt figyeltem meg, hogy a nép életmódja és jellege egészen más, abszolút módon más, mint azon városiaké, akiknek köréből a kormányokat, az újságírókat, a képviselőket stb. toborozzák. Azt láttam, hogy a román ember sehol sem olyan, mint ezek, hogy ez a nép először fizikai szempontból jóval az említettek fölött áll, de szellemileg szintén, mivel értelmét melegség járja át, és nyitott az igazságra, a gondolkodás tisztessége és a hajlamok tekintetében pedig összehasonlíthatatlanul magasabban áll azoknál. De mást is megfigyeltem: a régi felső osztály, lett légyen jó vagy rossz, mindenben sokkal hasonlatosabb a néphez; jellege őszintébb és összehasonlíthatatlanul tisztességesebb, megmaradt benne valami a fanarióták korát megelőző idők derekasságából. Néhány történelmi forrásműből meggyőződtem arról, hogy a középkor folyamán, amely számunkra a fanarióták jövetelével ért véget, nálunk csak alig kezdett kialakulni a középosztály, és ez az osztály – leszámítva az oltyánokat és az erdélyieket – legnagyobbbrészt idegen eredetű. Ebből kiindulva sikerült megmagyaráznom a Cuza fejedelem idejében végbement társadalmi forradalmat, amely tető-

fokára hág [I.] Engedékeny Károly király uralkodása alatt. Valójában nem többről, nem kevesebbről van szó, mint az idegen elemek túlsúlyáról a történelmi nép felett, amely mindmáig kis- és nagygazdákból áll. Mihelyt erre a meggyőződésre jutottam, számomra minden eldőlt; kötelességem volt, hogy a történelmi nép oldalán legyek és maradjak, amelyhez magam is tartozom, és szemben álljak a jövevények felsőbb rétegével [contra păturii suprapuse de venetici]. Meggyőződtem arról, hogy a múlt iránti gyűlölet, valamennyi hagyomány kihajítása, a tegnapi múlt és a jelen közötti szakadék nem a román történelem szerves és szükségszerű eredménye, hanem valami művi és meszterkelt.”²⁵

Az idézett gondolamenetben három motívum azonosítható. Az első a „történelmi” román nép és a „jövevények” vagy „idegenek” szembeállítása. A második a városok és a falvak népe közötti ellentét abszolutizálása. A harmadik a történelmi múlt eszményítése. Mindhárom fontos témája lesz a következő évtizedek jobboldali ideológiáinak.

A költő Eminescutól nem állott távol a társadalmi igazságosság gondolköre. A forradalmi hevületű *Császár és proletár* (1874) lázító hangon leplezi le a világban uralkodó igazságtalanságot: „Döntsétek meg e gyilkos rendet, mely egyre jobban / Pártolja azt, ki dúskál, s kijátssza a szegényt. / Ha már hiába bíztok az égi jutalomban, / Vegyétek el a földön, amihez jogotok van, / S mint egyenlőek, éljünk egymás testvéreként.”

A költemény befejezése azonban az emberiség történetét irányító örök törvények fölötti meditációba megy át, és végül a tehetetlenség beletörődő elfogadásával zárul:

„Ha tudod, hogy halálba torkoll ez álom itt lenn, / S hogy a világ, ahogy van, úgy marad, noha te / Javítanád örömmel – úgy kell, hogy kimerítsen / Az örök hajsza, és hogy megnyugvást lelj a hitben: / Örök halálnak álma a világ élete.”²⁶

Nicolae Iorga rendkívüli, ellentmondásos személyiségét nem könnyű röviden jellemezni. Német egyetemeken végzett tanulmányok után a iași-i, majd a bukaresti egyetem professzora, fiatal korától kivételesen termékeny, tekintélyes tudós. Publicisztikájában, folyóiratok szerkesztőjeként (*Semănătorul*

25 Eminescu (1994) 164. Megjegyzendő, hogy Eminescu egyik leghíresebb verse – *Doina* [Dojna] –, amely 1989 előtt egyetlen kötetében sem szerepelt, éppen arról szól, hogyan panaszozzák el honfitársai a költőnek, bármerre jár is a Dnyeszter és a Tisza között, hogy nyakukon „jövevények” ülnek, aki pedig nekik szolgál, az megérdemli, hogy kutyák falják fel a szívet.

26 Kálnoky László fordítása. In Köpeczi (1982) 134–141.

[Magvető], *Neamul românească* [A román nép²⁷]), majd 1907-től parlamenti képviselőként is nagy hatású véleményformáló, a parasztságra alapozott nemzeteszme és a Románia határain túl élő nemzetrészekkel való egyesülés programjának legharsányabb, legnagyobb hatású élharcosa. Becsvágya egyre közvetlenebb politikai szerepvállalásra készítette: 1910-ben pártot alapított (Nacionalista Néppárt), amelyben fontos szerepet játszott a rasszista szélsőjobb ideológusa, Alexandru C. Cuza. A párt 1919-ben 27 parlamenti mandátumot szerzett, így lett Iorga a Képviselőház elnöke. Utóbb Ion Maniuval egy új párt társelnöke, majd újra önállósult pártjának vezére, 1931–32-ben miniszterelnök. Az általa vezetett nyári szabadegyetem (Vălenii de Munte) az erdélyi magyarság történetének bemutatására is figyelmet fordított (rendszeresen vendége volt például Bitay Árpád történész), a harmincas években írott egyik tanulmányában a két nép történelmi sorsközösségét hangoztatva – jóllehet olykor vitatható érvekre támaszkodva – kiállt a magyarok és a románok közeledése mellett.²⁸ A harmincas években határozottan szembefordult az egyre fenyegetőbbben fellépő Vasgárdával és a szélsőjobboldali mozgalommal. 1940-ben a Vasgárda tagjai bestiálisan meggyilkolták.²⁹

Publicisztikájának tematikai szórása összefüggő konzervatív gondolatrendszert alkot, amelyben egymásba fonódik az 1848-as forradalom és az 1866-os alkotmány kritikája, a külföldről hozott politikai eszmék és a francia kultúra majmolásának elutasítása és így tovább. Mindennél fontosabb azonban maga a kritikai attitűd, a rendszer egészével való szembefordulás szelleme, amely támadását a politikai osztály ellen intézi ugyan, de a megváltást nem tőle, hanem attól az értelmiségtől várja, amely a népet felkészíti rá, hogy a jövőben majd visszataláljon saját – idealizált – múltjához.

Közéleti szereplése – írta később visszaemlékezéseiben – „az éhesek hallgatása és a jóllakottak tompultsága közepette” kezdődött, és a történelemnek arra a beható ismeretére épült, amelyet tudományos kutatásai alapoztak meg: „Ilyenformán a XIX. században – az európaiasodás, a nyugatiasodás, a »civiliz-

27 A „neam” szó „nemzetség, nép, nemzet” értelemben a „popor, națiune”szavak szinonímája.

28 Iorga (1992).

29 A két világháború közötti pártokról lásd *Tanúskodni jöttem* (2003) 512–517., ugyanott a Iorgáról szóló életrajzi jegyzetet, 492.

zálódás» századában – végbement átalakulások az én szememben nem szerencsés forradalomnak tetszettek, amelyek által úgymond elhagytuk a keleti betájolás, a fanariotizmus, a rothadó »bojárizmus« házát, s már 1821, 1848, 1866, 1871 és 1881 nemzeti ünneppe lett dátumai sem azzal a másokat elvakító fénnel ragyogtak előttem, ehe-

lyett én a nemzeti lét hosszas kibontakozását láttam magam előtt, amely annál komolyabb és annál több figyelmet érdemel, minél teljesebben tükröződik vissza egymást követő korszakaiban a maga sajátos természete és arra való képessége, hogy ezáltal, de csakis ezáltal valóban az egyetemes civilizációt szolgálja.”³⁰

Iorga politikusi életútja paradigmatis, mert azt példázza, hogyan kínálkozik a századforduló után a pártalapítás kitörési lehetőségként a két uralkodó párt szorításából. Azok számára, akik nem a baloldali mozgalmakban látták a megoldást – és 1907 parasztlázadása inkább ezt a tendenciát erősítette, semmint az ellenkezőt –, az egyedüli választás az a fajta múltba forduló, nemzetmentő mesianizmus maradt, amelynek mintaképe munkásságával maga Iorga lett.

Amikor Iorga 1910-ben azzal az Alexandru C. Cuza³¹ iași-i egyetemi tanárral közösen alapított pártot, aki másfél évtizede a virulens antiszemita zaslóvivőjeként szerzett magának hírnevet, csak azt igazolta, hogy nemzetféltő történelemszemléletében az idegengyűlölet is hangsúlyosan jelen van. A *Sămănătorul* hasábjain ezeket írta 1904-ben: „Iași lakosainak háromnegyede zsidó. A gazdagság, az élet, a mozgás az övék. Ott gyűlt fel, ott ég erősebben a cionizmus lángja. A mi birtokunkban ott csak két dolog van: az iskola és a templom. Románia királya is egy más nép mocskos üzleti élettől üldözött fővárosába teszi be a lábát. Azzal, amit tesz és amit mond, múltunk és jelenünk újra szétválaszthatatlanul összefonódik a pogány, ellenséges idegen előtt. Mert bármekkora is a nyereségre vadászók hozzánk érkező tisztátalan hulláma, a föld a miénk. A szél pedig, ahogy hozta, el is sodorja majd a pelyvát, mi pedig maradunk.”³²

A tudós és a közéleti férfi alakjáról 1920-ban Eugen Lovinescu elismeréssel sem fukarkodó, ám alapvetően kritikus portrét rajzolt: „1900 táján N. Iorga úr két dologgal vonta magára az ifjúság figyelmét: egyfelől mint a [történelmi] dokumentumok fáradhatatlan

30 Nicolae Iorga: Egy ember élete – úgy, amint volt. In *Tanúskodni jöttem* (2003) 226., 229.

31 Alexandru Constantin Cuza (1857–1947) külföldi tanulmányai végeztével előbb verseket, majd közgazdasági tárgyú tanulmányokat közölt: *Meseriașul român* [A román kézműves, 1893], *Generația de la 1848 și Era Nouă* [Az 1848-as nemzedék és az Új Korszak, 1898], ezekben a Liberális Párt politikájának a kézműiparra gyakorolt káros hatását elemezte. Nacionalizmusát közvetlenül Eminescu gondolkodásából eredeztette, akit személyesen ismert. Lásd *Tanúskodni jöttem* (2003) 35–37.

32 A *Sămănătorul* című folyóirat 1904. november 10-i számában megjelent cikket idézi Volovici (1995) 53. A folyóiratról lásd Ornea (1970). A szó jelentése „magvető”.

gyűjtője, aki titokzatos, ellenőrizhetetlen tekintélynek örvend, s akinek tevékenysége és emlékezőtehetsége körül legendák keringenek, másfelől mint aki rombolja a szentesített értékeket. Művelődési intézményeinkben mindent felzárkózottnak talált, szerinte reformra szorult mind az egyetem, mind az akadémia vagy az Athenaeum. Más eszközökkel, de ugyanazt a harcot vívta, mint Maiorescu a tartalom nélküli formák ellen. [...] Vagyis a fiatal történész húsz év elteltével a iasi-i irodalomkritikus romboló munkáját folytatta, s ha tekintélye nem ért is fel az övével, volt benne kellő lendület, szenvedély, fiatalos közlékenység és kitartás, hogy fáradhatatlanul vissza-visszatérjen ugyanarra a tárgyra, ütések mérjen és leromboljon – valóságos szellemi gigantomakhia elképesztő látványát nyújtva: ez maga volt az istenek alkonya.” Lázadó, ám valójában konzervatív alkat, fékezhetetlenül romantikus, erősen egocentrikus és becsvágyó lény, akinek egyoldalú és elfogult szemlélete voltaképpen „türelmetlen fanatizmust” takart – hangzik róla Lovinescu ítélete.³³

Ennek a személyiségképnek azért van kortörténeti jelentősége, mert a tekintélyrombolás és a tekintélyépítés ama különös dinamikáját ragadja meg, amely Iorga személyes habitusán túl egy sajátos értelmiségi tipológiát is meghatároz.

„Ő volt kamasz- és ifjúkorom bálványa” – írta Iorga professzorról naplójában Mircea Eliade,³⁴ de emlékirataiban arról is beszámol, hogy a jeles történész világtörténelmi vázlatáról (*Essai de Synthèse de l’Histoire Universelle*) még főiskolai diákként rendkívül kritikus hangú recenziót jelentetett meg: „Paradox és tragikus volt maga a tény, hogy amikor épp csak egyetemi hallgató lettem, heves bírálattal illetttem azt a professzort – s ezzel végleg el is szakadtam tőle –, akit a legjobban csodáltam, azt az embert, akit példaképemül választottam, akinek élete és munkássága kamaszkoromban és később is szinte mágikus szerepet töltött be életemben.”³⁵

Konkrét tárgyatól függetlenül az epizód azért különösen érdekes, mert Eliade gesztusa tökéletesen rímelt arra a Iorga-attitűdre, melyet fentebb Lovinescu portréja villantott fel. Eliadéval az a „28-as nemzedék” lépett színre, amelyet a lázadás szelleme a politikai élet porondján rövidesen sokkal nagyobb és kockázatosabb kalandokba sodort.

Nyertesek és vesztesek. A modernizáció szereplői

Önállóságuk kivívása előtt a román fejedelemségek a XVIII–XIX. században sajátos körülmények közepette mentek át a modernizáció első fázisán. Ez döntően két tényezőben ragadható meg: az újító törekvések külföldi hatásra érvé-

33 Lovinescu (1998) 23–25.

34 Eliade (1993) 220.

35 Eliade (1991) 120.

nyesültek, belföldön pedig többnyire idegen eredetű kisebbségek nevéhez fűződnek. A hatalom szférájában ide sorolhatók a fanarióta uralkodók,³⁶ majd őket követően az orosz protektorátus alá helyezett fejedelemségek cári hivatalnokai (Kiszelev gróf és a nevéhez fűződő „Szervezeti Szabályzat”³⁷), a tőkés fejlődésben érdekelt társadalmi csoportok közül pedig – főleg a XIX. század második felétől – a görög, örmény, zsidó származású kereskedők és pénzemberek. Ezzel magyarázható, hogy akik a modernizációt tették felelőssé az ország életében beállott változásokért, egykönnyen az „idegenek” számlájára írták mindazt, amit helytelenítettek vagy elítéltek, jöllehet az nem volt más, mint a tőkés fejlődés következménye.

Olyan, általában külföldről származó csoportok és paradigmák jelenlétéről van tehát szó a román modernizációban – véli Sorin Antohi –, amelyek nagyobb régiók hasonló törekvéseihez kapcsolódnak, hatásuk pedig különböző itthoni csoportokon keresztül érvényesül, ennél fogva ezek a modernizációs jelenségek „mintegy felszínre hozzák és szentesítik a ma »nemzeti kisebbségeknek« nevezettek: görögök, örmények, zsidók jelenlétét. [...] Ebből ered modernizációnk ellendinamikája, minthogy az idegent [alogen], akár meghonosodott [indigenizat], akár nem, akár asszimilálódott, akár sajátosságába zárkózik, a modernizáció honi bajnoka nehezen tudja belefoglalni saját nemzeti projektjébe, s drámai (a zsidók esetében tragikus) körülmények között bűnbakká válik. Nemzeti krízishelyzeteink akkor állnak elő, amikor egy modernizációs projekt kudarcot vall (vagy társadalmilag kudarcként érzékelik), valamint akkor, amikor két vagy több modernizációs projekt ütközik egymással.”³⁸

Eminescu szövegében is láthattuk, hogyan torlódnak egymásra a modernizáció kritika motívumai. Nézzük kissé közelebről az „élősködő” hivatalnokréteg kialakulásának kérdését a XIX. század folyamán, és ennek összefüggését a földkérdéssel, vagyis a parasztság helyzetének fokozatos romlásával.

Az „élősködő” hivatalnokréteg legjobb szociológiai elemzését Ștefan Zetlinnek köszönhetjük. Ő mutatta ki, hogy kialakulásának folyamata több szakaszban ment végbe: kezdődött a modern állammá szerveződő dunai fejedelemségek valódi igényeivel, folytatódott a kisiparosság leépülésével – amely az importált ipari termékek kon-

36 A „fanarióták százada” 1711-től 1821-ig tart. Megítélésükről lásd Djuvara (2010) 189–196.

37 „A Szabályzatok igencsak arisztokratikus fogantatásúak voltak – a parlamentbe csak a nagybojárók vagy a kisebbek kerültek be –, de átvettek bizonyos európai modelleket: figyelmet fordítottak az igazságszolgáltatás függetlenségére, a parlament pedig elkülönült a végrehajtó hatalomtól.” Uo. 220.

38 Nemoianu–Antohi (2009) 34–35.

kurenciája következtében kereslet nélkül maradt –, és csak betetőződött azzal az immár tudatos kormányzati politikával, amely az állami bevételek növekedésével párhuzamosan a helyi vagy a központi bürokráciába való beilleszkedést kínálta fel egyedüli megoldásként a megélhetés nélkül maradt tízezrek számára, egyben könnyen mozgósítható klientúrát is biztosítva magának. Ezek az emberek nem önszántukból választották a hivatalnoki létet, az ezt sugalló konzervatív kritika megalapozatlan: „Az államnak segítséget kellett nyújtania a lakosság számára – a kapitalizmus ártatlan áldozatának –, hogy a közkönyörület megővje az éhenhalástól. Ismeretes, hogy az állam milyen formáját találta meg a könyöradományok: *hivatalokat* kreált a városok élőlőködői számára, bürokratikákká változtatta őket. A társadalmi válságnak ez a megoldása azzal a haszonnal is járt, hogy minden új élőlődi hivatalnok egyben az oligarchia új politikai kliense is volt. Ám csupán ebben a *politikai indokban* látni a román bürokrácia születésének okát, és az oligarchiát hibáztatni azért, mert *létrehozta* ezt a politikai élőlőködést, az effajta szociológiai magatartás semmivel sem értelmesebb, mint az emberi szándékban keresni a természeti jelenségek okait.”³⁹

Az „élőlőködők” társadalmi csoportjának sommás megbélyegzése a konzervatív román modernizációellenesség szimptomatikus jelensége, mert a tényszerűen igaz megfigyelésre – hogy csökken a javak előállításában közvetlenül résztvevők száma (és velük szemben növekszik azoké, akik más foglalkozást űznek) – azt a helytelen következtetést építette, hogy ez a társadalmi bajok legfőbb forrása, a felelősséget pedig mindezért a liberális kormányzás viseli.

A városi hivatalnokréteg létszámának gyarapodása és a földművelő parasztság helyzetének romlása között nem úgy állott fenn ok-okozati összefüggés, ahogyan azt Eminescu és az ő nyomában mások is feltételezték. Az elviselhetetlen terhek és a teljes létbizonytalanság miatt tiltakozó parasztság körében már az 1880-as években felkelések törtek ki, ezeket követte a kiterjedt, országos méretű lázadás 1907-ben. A parasztfelkelés felszínre hozta a megoldatlan társadalmi bajok – mindenekelőtt az agrárkérdés – súlyosságát, az pedig, ahogyan a nagy tömegeket megmozgató lázadást – katonai erővel – kegyetlenül vérbe fojtották, azt is megmutatta, hogy a rendszer alapvetően kép-

telen megújulni. A felismerés számottevően növelte a rendszerrel szembeni radikális – bal- vagy jobboldali – fellépés létjogosultságát.

A felkelést – összegzi az eseményeket a mai történész – a parasztság proletarizálódása idézte elő, valamint az,

39 Zeletin (1997) 178. A román kézműipar szempontjából a tíz éven át – 1885 és 1895 között – az Osztrák–Magyar Monarchiával fennálló kereskedelmi egyezményt egyenesen katasztrofális hatásúnak tekinti.

hogya a korábban nagy hasznot hajtó román gabonaexportnak váratlanul versenytársa támadt: az Egyesült Államokból és Ausztráliából Európába irányuló gabonabehozatal, ami a közepes hozamú, gyarmati jellegű rablógazdálkodás körülményei között a parasztság embertelen kizsákmányolásához vezetett.⁴⁰

A felkelés okait vizsgáló korabeli tanulmányok (mindenekelőtt Radu Rosetti munkája) a földművesek helyzetében beállott sülyedés fő okát a nagybirtokos réteg által a föld jobb kiaknázása érdekében bevezetett bérleti rendszerben azonosították. Ion Luca Caragiale író, az események egyik legkritikusabb hangú kommentátora a konzervatív szemlélet bizonyos jegyeit is magán viselő írásában a történetekért magát a rendszert tette felelőssé: „A nép alkotta tömeget az uralkodó osztályoktól elválasztja (ugyan ki tagadná?) az érdek és az érzések szakadáka, amelyet ezen osztályoknak nem sikerült fokról fokra eltüntetniük, mi több, minden igyekezetükkel azon voltak, hogy tovább mélyítsék. A két tábor összefogását – tegnap még késhegyre menő ellenfelek, de mára feledést borítanak a régi ellenségeskedésre, feladnak minden személyes gátlást, színházi díszmenetet rendeznek – az egész nép nem tekinthette másnak, mint a politikusok utolsó lealacsonyodásának oligarchikus kiváltságaik megőrzése érdekében. Ennélfogva, ami előállott, az nem felfordulás volt, amelyet az egyik kormány képtelennek bizonyult megfékezni, a másik kormány pedig, több tekintély és nagyobb politikai hozzáértés birtokában elfojtani számított: polgárháború volt, a termelő tömegek háborúja, amelyek megelégtették, hogy annyi ideje kizárják őket a közügyek irányításából, az ellen a jogbitorló oligarchia ellen, amely túl nagyszámú és túlon túl sokba is kerül ahhoz, hogy továbbra is eltartsák, meg aztán túl cinikus is, hogy még elviseljék. [...]

A csillogó klubtermekben, ahol kiterjedt földbirtok bérét teszik fel egy kártyalapra, éttermekben, ahol egy kis *souper fin*⁴¹ sok kiló puliszkaliszt árába kerül, népszerű sörözőkben, ahol csóró forgalomirányítók egyetlen este egész heti bérüket elherdálják, kültelki kocsmákban, ahol összegyűlnek a választások korteslegényei, hogy felhajtsanak ők is egy pohárral a tavalyiból készült idei lőréből, és szerte a közutakon, a sugárút sarkán, a villamoslámpák ragyogó fényében, vagy egy távoli utcakereszteződésnél, homályosan pislákoló lámpa alatt, villamoson, gyalog, omnibuszon vagy vonaton – hálókocsiban, első vagy másodosztályon: kezdve az oligarchia krémjével, el egészen a kliensi réteg aljanépig, mindenki nyüzsög és sűrög-forog. Sugdolóznak, vitáznak, szónokolnak, felcsattannak, vitatják a világ folyását, és közben mindig személyekre gondolnak, személyekről beszélnek,

40 Pippidi (1994) 17.

41 „Könnyű vacsora” (francia).

személyeket magasztalnak vagy rágalmaznak. Véges-végig személyek. Hát igen, a rendszer legyen következetes. Itt a világ tartozik a személyekhez, nem a személyek a világhoz. Itt a hivatal van a hivatalnokért, nem pedig a hivatalnok a hivatalért, templomok a papért és a kántorért, nem pap és kántor a temploméért, liba a sakterért és nem sakter a libáért, egyetemi katedra a professzorért, nem professzor az egyetemi katedráért. És persze, végezetül, itt a haza van a hazafiakért, nem a hazafiak a hazáért.⁴²

Titu Maiorescu életrajzírója előadja, hogyan került – bizonyos belviszállyok lecsendesedésével – 1907 áprilisában Petre P. Carp a Konzervatív Párt élére. Ezekben a válságos hetekben a párt vezető testületének tagjai többször tanácskoztak az országban kialakult helyzetről, valamint a liberálisok tervezett reformintézkedéseiről. Carp határozottan védelmébe vette a fennálló földbérleti rendszert, jóllehet párttársai között is többen azt okolták a lázadás ki-robbanásáért.

„Amikor bebizonyosodott, hogy ez a parasztfelkelés nem olyan, mint a korábbiak, és hogy kiterjed az egész parasztságra, amely határozottan földet követel, Maiorescu csatlakozott Carp nézeteihez. Carp 1907. március 10-én felszólalt a Képviselőházban, és visszaverte a liberális Emil Costinescu által ismertetett agrártervezetet (a szónok tudta, hogy két nap múlva pénzügyminiszter lesz). Carp elismerte, hogy a lázadás »alapjaiban rázza meg egész társadalmunk létét«, de nem értett egyet a Costinescu által javasolt megoldásokkal (a bérlők szövetségének feloszlata, minimálbér és a bérleti díj felső határának megállapítása a földművesek számára). Szerinte ezek irreálisak és sürgőtlenek. Nem a bérlők szövetsége a vétkes, ellenkezőleg, az csak növelte a földek értékét és a parasztek jövedelmét. Az okot a rossz adminisztrációban kell keresni, amely »teljesen a földbirtokoson múlik, aki hamisan mér, és nem ad a parasztnak annyit, amennyi neki jár«. Carp ellenezte az érvényben lévő mezőgazdasági egyezségek megszüntetését is, mert súlyos fenyegetést látott benne az állam törvényeire nézve, ahogyan a falusi takarékpénztár gondolatát is elutasította, és a nagybirtok védelmére kelt. »Jó-e a nagybirtok vagy rossz? Szükségszerű-e a léte, vagy ez az alsóbb népeesség sanyargatásának oka? Én úgy vélem, hogy jó, én úgy vélem, hogy szükséges: nemcsak egy ország vezető osztályai, hanem még a paraszti réteg számára is szükséges.« És ke-

42 Ion Luca Caragiale: 1907. De primăvară până-n toamnă [1907. Tavasztól őszig]. A cikksorozat második és harmadik részét magyarul lásd *Korunk*, 2007. 12. 19–24.

ményen e szavakkal zárta: »Egyelőre a felkelés elfojtása az egyedüli tennivaló. A többit majd meglátjuk.« Maiorescu nagy elismeréssel fogadta Carp cinikus felszólalását. »Carp ma kitűnő beszé-

det mondott az agrárügyről a Képviselőházban, szembefordult a liberálisok hangulatkeltésével és az általuk javasolt intézkedésekkel.«⁴³

A román modernizáció strukturális reformokat követelt – például a földtulajdon kérdésének rendezését –, a rendszer azonban a súlyos válság ellenére sem kínált valószínű alternatívát, mivel belülről hiányzott a kétpárti alkotmányos berendezkedés megváltoztatásának szándéka, kívülről – a társadalom oldaláról – pedig a rendszer reformja kivihetetlen volt. A két párt töretlenül támogatta a királyság intézményét, az viszont feladatát abban látta, hogy rájuk támaszkodva, őket egyensúlyban tartva irányítsa az ország politikai életét. Nem mellékes az sem, hogy a XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve a modernizációs projekt témája lett a „nemzeti egység”, azaz Nagy-Románia megteremtése: az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország románok lakta területeinek (Erdély, Bukovina, Besszarábia) megszerzése. Az első világháború megpróbáltatásai – a román hadsereg veresége, Bukarest német megszállása, a kormányzat iasi-i kényszertartózkodása – kellettek ahhoz, hogy a román vezető osztály felismerje: a régóta esedékes reformokat saját fennmaradása érdekében nem halogathatja tovább. Az első világháború után (1922-ben) végrehajtott földreform azonban – minden erénye ellenére – túl későn jött, a kedvezőtlen körülmények túlságosan is fékeztek jótékony hatását, így nem óvhatta meg a falvak népét attól, hogy a húszas évek végétől a szélsőjobb oldali agitáció készséges támogatója és partnere legyen.

AZ ANTISZEMITIZMUS ÉVTIZEDEI

Az antiszemita román jobboldali ideológia kezdetben ráhangolódott a hasonló európai – főleg francia – szólamokra, beleértve a rasszizmus első teoretikusainak (Gobineau, Chamberlain) tételeit. Az agresszíven előítéletes gondolkodás több tényező egybejárásán folytán található kedvező talajra, főként Moldvában, előbb a XIX. század közepén, majd különösen utolsó harmadában.

1886-ban, Bukarestben tartotta alakuló kongresszusát az Egyetemes Antiszemita Szövetség, amelyen részt vett a francia antiszemita vezéralakja, Édouard Adolphe Drumont is, aki abban az évben jelentette meg *La France juive* (A zsidó Franciaország) című könyvét. Az 1895-ben létrehozott Antiszemita Szövetség alapító tagjai közé tartozott Nicolae Iorga és Alexandru C. Cuza is, a kettejük által 1910-ben alapított Demokrata Nacionalista Párt pedig hangsúlyosan antiszemita programmal indult.

Iorga és Cuza gondolkodásában – majd rövidesen az értelmiség újabb nemzedékének tudatában – úgy rendeződtek ok-okozati láncolatba a román történelem eseményei és azok társadalmi következményei – 1848 „felforgató” eszméinek (egyenlőség és demokrácia) behozatala, az 1866-os alkotmány szabadelvű szelleme, az országban letelepedők honosítását szorgalmazó nagyhatalmi határozat (Berlin, 1878), az ipari cikkek importjának hatása a hazai kézműipar visszaesésére, a tőkés viszonyok elterjedésének közvetlen összefüggése a parasztság életkörülményeinek romlásával –, hogy az eleinte önvédelmi célzatú eszmerendszer szükségképpen támadó jelleget öltött. Kezdeti pártpolitikai (konzervatív) indíttatását hamarosan átszínezte és elfedte a rasszista hangszerelés, a népbárát retorika és a nemzetféltő pátosz.

Az izraelita vallásúak jogállásának alakulásában az évtizedek során több fázist kell megkülönböztetnünk. Az 1866-os alkotmány megfelelő cikkelye eredetileg úgy szólt, hogy „a hitfelekezet Romániában nem akadály a állampolgárság elnyerésének”, és kimondta, hogy külön törvény fog rendelkezni az izraelita vallásúak fokozatos honosításáról. Ennek hírére azonban mind Iași, mind Bukarest városában heves antiszemita kampány indult, melynek hatására a szóban forgó cikkely úgy módosult, hogy a honosítást csupán „a keresztény hitfelekezethez tartozó idegenek” nyerhetik el. Az ország függetlenségét szentesítő berlini kongresszus (1878) kizárta a hitfelekezetek közötti megkülönböztetést, és előírta, hogy „Romániában a vallási vagy hitfelekezeti különbség senkivel szemben nem lehet indoka kizárásnak vagy képtelenné tételnek a polgári és politikai jogokhoz való hozzáférésben, közhivatalok, tisztségek és rangok elnyerésében, foglalkozások és szakmák gyakorlásában a maguk választotta helységben”. A román politikusok úgy ültették át a gyakorlatba az előírást, hogy törölték az 1866-os alkotmány megszorító kitételét, s az átfogalmazott cikkely kimondta, hogy az állampolgárságot bárki elnyerheti, de odaítélése kérvényezés alapján, egyéni elbírálás útján, a kormány jóváhagyásával történik. Ettől az előírástól csak egyszer tértek el: az 1877-es függetlenségi háború 883 izraelita vallású katonája egyszerre nyerte el az állampolgárságot. Megjegyzendő, hogy 1899-ben Románia közel hatmillió lakosából 269 ezer volt izraelita vallású, 1912-ben a hétmillióslakosságából 216 ezer – az 50 ezer főnyi különbséget az előző évtized Amerikába irányuló masszív emigrációs hullámából adódik. Az egyénileg jóváhagyott honosítási kérelmek száma 1912-ig négyezer körül mozgott.

A folyamat végül akkor zárult le, amikor az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések minden kisebbség számára előírták a teljes állampolgári

jogegyenlőséget – ennek az elvárásnak tett eleget az 1923-ban elfogadott alkotmány megfelelő cikkelye.⁴⁴

Az eleinte főként gazdasági, majd társadalmi és művelődési kérdések kapcsán is hangot kapó antiszemitizmus az öntudatos hazafiság és a nemzeti önvédelem szükségszerű tartozékaként épült be a XIX. század utolsó évtizedének román közgondolkodásába. Egy korabeli kiadvány előszavában a következők olvashatók: „Ma antiszemitának lenni nem annyit tesz, hogy valaki a nemzeti és vallási kizárólagosság szűk nézeteit vallja, hanem azt jelenti, hogy hűségesen harcol azon materialista áramlat ellen, amely többre értékeli a pénzt a tisztességnél, az erénynél és az emberi természet méltóságát érintő minden más érzésnél. [...] Az antiszemitának a zsidók mellett mindazok elzsidósodott, korrupt szelleme ellen is harcot kell folytatnia, akik félreértik, mi több, prostituálják a türelem és a civilizáció szavak értelmét. [...] Az antiszemiták testesítik meg a román nép lelkének legmélyebb törekvéseit és érzéseit [...]. Ha majd a kés már a csontig ér, a türelmüket vesztett románok megmutatják majd a zsidóknak az utat, amelyen jöttek, s ha, ahogyan eddig tették, úgy tesznek, mint ha nem értenék, kénytelenek lesznek bármely intézkedést használni, melyet önvédelmi ösztönük diktál.”⁴⁵

Az antiszemita nézetek a XIX–XX. század fordulóján az értelmiség széles rétegeiben elterjedtek. Dobrogeanu-Gherea szocialista gondolkodó úgy vélte, hogy a közéletben alig van olyan ismert személyiség (a politikus Petre Carpot és az író Caragialét közéjük sorolja), akit ne fertőztek volna meg, és ugyanerre a következtetésre jutottak a román valóságot közelebbről megismerő külföldiek is.⁴⁶

A román szélsőjobb eszmerendszerének kialakulása és mozgalommá szerveződése megelőzte a hasonló németországi fejleményeket, de a későbbiekben a külföldi eseményekkel párhuzamosan haladt. Ennek oka egyrészt Nagy-Románia létrejöttében, vagyis az ország lakosságának megváltozott összetételében, másrészt az ideológiai ellentétek első világháború utáni kiéleződésében keresendő. Ez utóbbiban minden bizonnyal három tényező játszott különösen fontos szerepet: 1. a nemzetépítés új stratégiája a megváltozott etnikai-vallási viszonyok közepette, 2. az új alkotmány előidézte társadalmi mobilitás következményei, végül 3. a bolsevik forradalom győzelme Oroszországban (ideiglenesen Magyarországon is), és a román politikai elit félelme a kommunista forradalom importjától.

Amikor az első világháborút lezáró békeszerződések Romániának ítélték

44 Ornea (1995) 387–391.; lásd még Hillgruber (1994) 278–279.

45 Volovici (1995) 39–41.

46 Uo. 41.

Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát, az ország területe több mint a kétszerezésére, lakosainak száma közel kétszerezésére nőtt (137 903 helyett 295 049 km², 7 millió 771 ezer helyett 14 millió 669 ezer lélek). Románia Közép-Kelet-Európa második legnagyobb állama lett (Lengyelország után), az 1930-as népszámlálás adatai szerint lakói száma már meghaladta a 18 milliót. Ez a lakosság azonban társadalmi rétegzettségét és etnikai-vallási hovatartozását illetően is nagymértékben különbözött az első világháború előttitől. Akkor a kisebbségek aránya nyolc százalék alatt mozgott, a háború után viszont megközelítette a harminc százalékot (magyarok: 7,9; németek: 4,1; zsidók: 4,0; ukránok: 3,3; oroszok: 2,3; bolgárok: 2,0; cigányok: 1,5; egyéb: 3,0). Foglalkozását tekintve a lakosság szinte teljes kétharmada a mezőgazdasághoz kötődött, 9,5 százalékot tett ki az iparban, 18,2 százalékot a harmadik szektorban foglalkoztatottak (kereskedelem, bankok, közlekedés, közhivatalok, szabadfoglalkozásúak) száma. Különösen érezhető volt a román etnikumúak arányának csökkenése a városokban: az Ó-Királyságban a városlakók háromnegyedét románok alkották, az új tartományokban viszont csupán a városlakók egyharmadát tették ki.⁴⁷

A Nagy-Romániát megteremtő politikusok tisztában voltak vele, hogy a megnagyobbodott ország lakosságát valamiképpen egységbe kell kovácsolni. Ez azonban eleve két, igencsak különböző feladatot jelentett: egyrészt meg kellett teremteni a román etnikumúak egységes nemzeti tudatát, másrészt megoldást kellett találni az eltérő etnikumúak beilleszkedésére. A helyzet paradox voltát mutatja, hogy az 1923-as alkotmány Romániát – az említett népességi arányok mellett – nemzetállamként határozta meg („Románia királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam”, 1. cikkely), s az ellentmondás feloldására elegendőnek találta az állampolgári egyenlőség kinyilvánítását („A románok, tekintet nélkül etnikai eredetükre, nyelvükre vagy vallásukra, jogosultak a lelkiismeret, az oktatás, a sajtó, a gyülekezés, a társulás szabadságára és a törvényben lefektetett összes jogokra”, 5. cikkely”).⁴⁸

A bukaresti (különösen a liberális párti) politikai elit centralizáló törekvései semmiféle teret nem hagytak regionális politikai tendenciák számára, noha erre például az erdélyi román vezetők részéről – legalábbis egy ideig – lett volna igény. A jelszó a szellemében egységes, hatalmi berendezkedésében szilárdan centralizált állam megteremtése volt, annál inkább, mert bizonyos nemzeti kisebbségek – magyarok, oroszok, bolgárok – léte területi követelések veszélyét hordozta magában. Ro-

47 Livezeanu (1998) 39–41.

48 *Constituția din 1923* (1990) 611.

mánia csak a harmincas évek közepén kötött békeszerződést a Szovjetunióval,

a magyar revíziós követelésektől való félelem pedig Trianon óta gyakorlatilag sohasem szünetelt. Mindez nem azt jelenti, hogy a többség és a kisebbségek között állandóan feszült lett volna a viszony. Az erdélyi magyarság – lélekszámánál, közéleti és művelődési hagyományainál fogva – néhány év alatt magára talált az új államkeretben, bár jogai védelmében szüntelen vitái és konfliktusai voltak a hatóságokkal. Mindamellettt részt vett az ország politikai életében, kulturális és egyházi intézményein keresztül őrizte nemzeti azonosságát és gyarapította szellemi javait.⁴⁹

A két háború közötti román valóság elemzői rámutattak, hogy az agresszív antiszemitizmus épp akkor tört fel egyre nagyobb erővel, amikor a „zsidókérdés” jogi rendezése végre jó úton haladt. A jelenség magyarázata abban a tényben keresendő, hogy az alkotmány biztosította állampolgári jogok birtokában mind az egyetemi hallgatók, mind a diplomások és szabadfoglalkozásúak – ügyvédek, orvosok, újságírók, művészek – körében megnőtt a zsidó származásúak aránya. Ez egyrészt erősítette a szakmai rivalizálás etnikai-vallási indítékait – és ekként minden kisebbségre nézve érvényes –, másrészt újabb tápot adott a már addig is meglévő antiszemita előítéleteknek.⁵⁰

Annak azonban, hogy az egyetemek már igen korán – 1919–20-tól – a zsidóellenes szervezkedés központjai lettek, különösen Iaşiban, egyéb okai is voltak. A iaşi-i egyetem oktatói körében volt a legélesebb a világnézeti megosztottság: a komoly szakmai tekintélynek örvendő, meggyőződéses baloldali gondolkodású egyetemi oktatók mellett rasszista nézeteket valló, megrögzötten antiszemita professzorok is tanítottak itt. A diákok számára ilyenformán világnézeti választást is jelentett az egyik vagy másik tábor melletti elköteleződés: választottak a racinalista, progresszív szellemi irányulás, a baloldali, materialista, akár a forradalommal is rokonszenvező világlátás vagy a konzervatív-misztikus, jobboldali, haladásellenes eszmeiség között.

De a virulens román szélsőjobboldal a harmincas évek Bukarestjében jelent meg, és most már a szellemi elit aktív közreműködésével fejtette ki hatását. A jelenség középpontjában a bukaresti egyetem professzora, Nae Ionescu áll, aki egy nagyra hivatott filozófus- és írónemzedék mestereként úgy oltotta bele hallgatóiba az eredeti, önálló, merész gondolkodás igényét, hogy az valójában – szinte észrevétlenül – a „veszedelmes világnézet” elsajátítását jelentette számukra. A zsidó származású Mihail Sebastian, Nae Ionescu tanítványa, Mircea Eliade barátja, akinek naplója a kilencvenes években látott először napvilágot, hitelesen dokumentálja azt a folyamatot, ahogyan a rajongva szere-

49 A témáról bővebben lásd Mikó (1988); Balogh (1997); Horváth (2007).

50 Lásd erről Oişteanu (2005).

tett tanár nézeteinek hatására fokozatosan megváltozik a fiatalok gondolkodása, a korábbi összhangot ellentétek zavarják meg, míg végül a világnézetek közé éles frontvonalak ékelődnek.

„Nae tegnapi előadása fullasztó volt. Színtiszta Vasgárda-szólamok, minden árnyalás, minden bonyolítás, minden mentegetés nélkül. »A politika a harci állapot neve. Valamely pártnak már a pusztá létében benne foglaltatik a kötelesség, hogy az összes többit felszámolja. Végkövetkeztetésként: a belpolitika – képtelenség. Nincs más, csakis a hatalom megszerzése, kisajátítása, és a párt összeolvadása az egész közösséggel. Innentől már nincs más, mint ügyintézés [gospodărie], lévén hogy az ellenhatás minden lehetősége elesett. Nemzetnek azt a közösséget hívjuk, amely magában foglalja a háború eszméjét. A nemzet képlete így szól: barát–ellenség.« És ez így folytatódott...”⁵¹

A naplóbejegyzés dátuma 1935. június 17., vagyis mind a tekintélyuralom képze, mind a Carl Schmitt-i visszhangok mögé könnyű odaképzelné a történelmi hátteret. Sebastian tudósítása különösen attól olyan megrázó, hogy élményszerűen közvetíti azt a zavarodottságot, ami a szellemi vonzerő és a taszító nézetek közötti ellentétből fokozatosan rajzolja ki egy korszak szereplőinek bűnbeesését. Az utcai atrocitások egyre gyakoribbak, de a barátok még ragaszkodnak egymáshoz, noha érzik, hogy voltaképpen már egy világ választja el őket. Sebastian csak nehezen tudja elfogadni, hogy az a Mircea Eliade, akit tehetségéért nagyra tart, egyre távolabb sodródik tőle. Nem érti, miféle gyilkos indulatok törnek fel belőle, amikor politikai ellenfeleiről beszél, miközben igyekszik megőrizni az emelkedett gondolkodású értelmiségi látzatát: „És ne feledjem azt sem, mivel magyarázza a Vasgárdához való csatlakozását: Mindenkor hittem a szellemiség elsőbbségében.

Nem komédiázik, és nem ment el az esze. Mindössze naiv. De egyik-másik naivitás katasztrofális!”⁵²

Majd ugyanazon év végén: „A *Buna Vestire* tegnapi (1937/244.) számában Mircea Eliade cikke: »Miért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében?«: ...a legionárius forradalom legvégső célja: a nemzet üdvözülése [mântuirea neamului] ...ahogyan azt a Kapitány megmondta... hiszek a szabadságban, a személyiségben és a szerelemben. Ezért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében.”⁵³

A Vasgárda történetének szentelt újabb irodalom azzal a különös ténnyel szembesült, hogy a korszak szóban forgó szereplői – köztük elsősorban éppen Mircea Eliade – nem végezték el azt az önvizsgálatot, nem hajtották végre azt

51 Sebastian (1996) 23.

52 Uo. 115. 1937. március 2.

53 Uo. 133. 1937. december 17.

a kritikai eltávolodást, amely tőlük joggal várható lett volna. Ennek tulajdonítható, hogy harmincas évekbeli írásaik, politikai szerepvállalásuk kritikai felmérése egyrészt a leleplező szenzáció erejével hatott, másrészt kontesztáló vagy védekező ellenreakciókat váltott ki. Ezzel együtt olyan szerzők, mint Z. Ornea,⁵⁴ Leon Volovici,⁵⁵ Irina Livezeanu,⁵⁶ Alexandra Laignel-Lavastine⁵⁷ szakszerű, szövegek vizsgálatára alapozott elemzése minden kétséget kizáróan kimutatta, hogyan szegődtek ezek az írók a legionárius ideológia szolgálatába – és járultak hozzá ezzel a mozgalom sikeréhez, függetlenül attól, milyen szubjektív indítékaik voltak, és mennyire jóhiszeműen cselekedtek.

A múlttal való szembenézés egészen különös, megrázó példája, hogy Eliade román származású tanítványa, Ioan Petru Culianu, aki örökölte a neves vallástörténész professzori székét a Chicagói Egyetemen, valóságos lelkiismereti válságot élt át, amikor feltárult előtte mestere legionárius múltja. Culianu 1971-ben hagyta el Romániát, Olaszországban ledoktorált, majd Hollandiában, a Gröningeni Egyetemen tanított. Gyors ütemben írta hatalmas tárgyi tudásra és eredeti gondolkodásra valló dolgozatait és könyveit. Szűkebb szakterületének a gnosztikus filozófia történetét, a miszticizmust és a reneszánsz korszakát tekintette. Kezdetől fogva kapcsolatban állott az 1945 óta emigrációban élő Eliadéval, aki támogatta a tudományos pályán való érvényesülésben.

Eliadéről írott könyvében Culianu emlékeztet rá, hogy egy angol kutató (R. H. Markham) Cromwellhez hasonlította Codreanut, mozgalmát pedig a puritanizmussal állította rokonságba. Kétségtelen, hogy a mozgalom nagy hangsúlyt helyezett az aszkézis, az önfeláldozás, a mártírium fogalmára, csöppet sem mellékes azonban, hogy milyen program szolgálatában. Az osztályok nélküli, „arkangyali társadalom” utópiája ugyanis jól megfért az erőszak kultuszával, mivel a Codreanu által elképzelt forradalom célja a nemzet „üdvözülése” volt, amelyet a Légio akciói készítenek elő: „azt megelőzően, hogy az Új Emberek végleg elsöprik a korrupt kapitalista rendszert, annak eredendő bűne még a mozgalom tagjaiban is ott lakozott (ez tisztára marxi eredetű tanítás, tudjuk, hogyan alkalmazta Lenin és Sztálin). De a legionáriusok most már szabadon mások javára fordíthatták azt, ami bennük bűnös. Elkövetettek például terrorcselekményeket is, azzal a feltétellel, hogy vállalják érte a teljes felelősséget, és önszántukból cselekedjenek a közösség érdekében. A »fészekek« (vagyis legionárius sejtek) szabadsága folytán a Légio felső vezetése és maga a Kapi-

54 Ornea (1995).

55 Volovici (1995).

56 Livezeanu (1998).

57 Laignel-Lavastine (2004).

tány sem volt erkölcsileg felelősnek tekinthető a »tagság« által elkövetett bűntettekért.”⁵⁸

Culianu mindamellett elhibázottnak véli Markham teóriáját a puritán forradalommal fennálló párhuzamról, mivel Codreanu mozgalmanak semmi esélye nem volt rá, hogy legyőzze a kapitalizmust.

A történetnek azonban ezzel még nincs vége. Culianu az 1989. decemberi fordulat idején már a szakma világszerte elismert képviselője, tudományos művei mellett számottevő szépprózai munkássággal. Korábban is jelentetett meg közéleti publicisztikát a román emigráció sajtójában, a fordulatot követően azonban elementáris erővel tört fel belőle a Ceaușescu-rendszer iránti gyűlölet. Álláspontja ugyanaz volt, mint a hazai „ellenzéké”: Romániában nem rendszerváltás történt, hanem kommunista puccs, a hatalmat pedig ennek haszonélvezői kaparintották kézbe. *Formania liberă* (A szabad Zsormánia) című fantasztikus prózájának hőse a szeku ezredese, a „forradalmi” események egyik rendezője. Culianut 1991 májusában holtan találták a Chicagói Egyetem épületében. A jelek nem öngyilkosságra, hanem merényletre vallottak. Az amerikai bűnüldöző hatóságok nem tudták felderíteni a tettes (vagy tettesek) kilétét, a tudós halálának hátterére, a gyilkosság indítékára mindmáig nem derült fény. Baráti köre azt a feltételezést tartotta a legvalószínűbbnek, hogy külföldi

ügynökein keresztül a román titkoszolgálat tette el láb alól. De nem lehet kizárni azt sem, hogy szélsőjobboldali csoportok leszámolásáról volt szó. Amikor Culianu első ízben értesült mentora egykori kötődéséről a szélsőjobboldali mozgalomhoz, érdeklődésére Eliade kétértelmű, de inkább kitérő választ adott (fiatalkori vétség, „felix culpa”, írta válaszlevelében), és róla szóló könyvben Culianu végül nem érintette ezt a témát. Meglehet azonban, hogy addig ismeretlen adatokat tudott meg és készült közzétenni mesztere legionárius múltjáról. Ebben az esetben pedig nem kizárt, hogy a merénylet az egykori Vaszgárda külföldön élő szervezeteinek akciója volt.⁵⁹

58 Culianu (1995)185.

59 Culianu személyiségéről és halála körülményeiről lásd Anton (2005). Sikertelen puccskísérletük (1941. június) után a Vaszgárda több száz tagja német földön talált menedéket; egy részük a háború után az NSZK-ban maradt, többségük azonban az Egyesült Államokba vagy Kanadába emigrált, nagy számban éltek Chicago, Detroit, Toronto városában. A nyolcvanas évek amerikai sajtójában információk jelentek meg arra nézve, hogy rendkívül összetartóak, és diszkréten ugyan, de politikai tevékenységet is folytatnak. Detroit román ortodox érsekét 1984-ben az amerikai hatóságok legionárius múltja miatt kiutasították az országból. Uo. 141–142.

Corneliu Zelea Codreanu mozgalma két okból lett ebben a játszmában kulcsfontosságú. Az egyik: ideológiája kiválóan alkalmasnak látszott a baloldali veszéllyel szembeni tömeges mozgósításra, a bolsevizmus réme elleni fanatikus fellépésre. A másik: a parlamentáris rendszerrel szemben olyan alternatívát kínált, amely előrevetítette a pártokat félresöpörő személyi diktatúra lehetőségét.

Bár a kommunista korszak történetírása a reális arányokat eltorzítva mutatta be a bal- és a jobboldal szerepét a korszak történéseiben (az utóbbit alulértékelt, az előbbit pedig felnagyította) – véli Irina Livezeanu⁶⁰ –, az első világháború után Romániában is volt egy rövid „vörös korszak”, amikor sztrájkok és utcai tüntetések sokasága tanúsította a baloldal támogatottságát és mozgósító erejét. 1918-ban Averescu tábornok még az általa alakítandó kormányban való részvételre is felkérte a szocialistákat (sikertelenül), hasonlóra azonban a továbbiakban nem volt példa.

A szomszédos országokban lezajlott forradalmak hatására a román politikai osztály úgy látta, a bolsevizmus terjedése közvetlen veszélyt jelent az országhoz csatolt területek jövőjét illetően, és a kutatások azt igazolták, hogy Erdélyben ugyan nem, de Besszarábiában a kommunisták valóban azzal a céllal fogtak fegyvert, hogy a Vörös Hadsereg visszafoglalja a területet.⁶¹ A szovjet és a magyar bolsevikok ellen indított román propagandakampány a kommunistákat rendszeresen azonosította a zsidókkal.

Az 1918 és 1921 között lezajlott sztrájkok és tüntetések némelyike tömegméretű volt, és karhatalommal vetettek véget nekik (1918: a nyomdászok sztrájkja, 1920: általános sztrájk). Jóllehet kiváltó okuk a bérek és az életkörülmények előidézte elégedetlenség volt, a hivatalos propaganda ezeket a megmozdulásokat is a bolsevik agitáció számlájára írta. Amikor pedig Ukrajnából több ezer zsidó menekült át Besszarábiába (számukat 20 és 60 ezer közé tették), sokan őket is a veszedelmes felforgatók kategóriájába sorolták.

A kommunista párt alakuló kongresszusának (1921) résztvevőit egytől egyig letartóztatták, és törvényszék elé állították. A perben 1922 júniusában hirdettek ítéletet. A 271 elítélt közül 213 királyi kegyelemben részesült, a többit börtönbe zárták. Miután a párt 1923-ban programjába iktatta a Romániához csatolt területek (Besszarábia, Dobrudzsa, Erdély) önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig, katonai rendelkezésekkel kimondták a párt feloszlatását (1924. április), majd a közrend megőrzése érdekében hozott ún. „Mârtescu-féle törvény” (1924. december) börtönbüntetéssel sújtott minden sze-

60 Livezeanu (1998) 293–302. A következőkben az ő gondolatmenetére támaszkodom.

61 Livezeanu idézi Lucien Kerchmar tanulmányát: Kerchmar (1983).

mélyt, aki olyan társulásban vesz részt, amelynek célja „bármely személy vagy tulajdon elleni büntett elkövetése”. Az illegalitásban tovább tevékenykedő kommunista párt tagjainak száma 700–800 körül mozgott, szimpatizánsaié néhány ezerre tehető.

Sokkal elnézőbben bánt a kormány a szélsőjobboldali mozgalmak szervezőivel. Az ország egyetemén 1922 folyamán került sor első ízben olyan diák-tüntetésekre, amelyeken a numerus clausus bevezetését követelték. Alexandru C. Cuza pártja, a Nemzeti-Keresztény Védelem Ligája rövidesen az izraelita vallásúak teljes kirekesztését (numerus nullus) iktatta programjába. Corneliu Zelea Codreanu, a jogi kar diákja, aki előbb egy „forradalomellenes” csoport tagjaként vett részt erőszakos cselekményekben, 1923-tól már fanatikus hívekből álló saját alakulatát szervezte, s amikor Iași rendőrprefektusa megpróbált fellépni ellene, 1924 októberében egyszerűen agyonlőtte. Társaival együtt perbe fogták, de a bíróság 1925 májusában felmentette. Két év múlva létrehozta saját szélsőjobboldali szervezetét, a Mihály Arkangyal Légiót (innen a nevük: legionárius mozgalom), amely a harmincas években egyre nagyobb szerepet játszott az ország politikai életében.

Codreanu mozgalma az első években a hatóságok hallgatólagos egyetértését vagy éppen nyílt támogatását élvezte, annak ellenére, hogy tagjai nemcsak szavakban lázítottak a politikai pártok és az alkotmányos rend ellen, hanem erőszakos cselekedeteket hajtottak végre. Amikor a Légió 1930 áprilisában létrehozta politikai szervezetét, a Vasgárdát, a Maniu vezette kormány belügyminisztere, Alexandru Vaida-Voevod személyes támogatásáról biztosította és tanácsokkal látta el a mozgalom vezérét, mivel úgy vélte, a szervezetet saját céljaira – a „szélsőséges és felforgató irányzatok” visszaverésére – tudja majd felhasználni. És amikor 1930 júliusában a legionáriusok egy csoportja a helyi ortodox pap vezetésével Borsabányán felgyújtotta a zsidók házait, az elkövetőket bíróság elé állították ugyan, de a Szatmár megyei törvényszék 1931 tavaszán felmentette őket. Ugyanilyen elnéző volt a bukaresti törvényszék is a belügyminisztérium helyettes államtitkára, Constantin Angelescu elleni (meghíusult), ugyancsak 1930. júliusi merénylet elkövetőjével szemben, akit Codreanu az eseményt követően előléptetett.⁶²

Emlékirataiban Vaida-Voevod ezt a történelmi pillanatot úgy rögzíti, mint amelynek lényege a három főszereplő drámai összecsapásában ragadható meg: „Az ország vezetését ugyanis három diktatórikus alkat követelte magának: II. Károly, Maniu és C. Zelea Codreanu. Mindegyiknek megvolt a saját kész-

lete demagóg jelszavakból: »A demokratikus reformokat végrehajtó király«;

62 Mamina–Scurtu (1996) 55., 80.

»az angol alkotmányosság (romániai) képviselője«, aki egyben a keresztény erkölcsöt és azt a meggyőződést is képviseli, hogy eltűnésre van ítélve az a nemzet, amely, ha csak 15–16 millió is a lélekszáma, nem törekszik területét korlátlanul megnövelni, és végül a »Kapitány« képviselte ködös, misztikus, diktatórikus »Legionárius állam«.»⁶³

A Vasgárda történetében az 1933-as év jelent fordulópontot, pontosabban Ion G. Duca miniszterelnök meggyilkolása. Ennek előzményét alighanem abban kell keresni, hogy a mozgalom 1931-ben Corneliu Codreanu Csoportosulás néven pártként is bejegyeztette magát. Bár az országos választásokon csupán 34 ezer szavazatot szerzett, de még abban az évben győzött egy részleges választáson, és így Codreanu bejutott a parlamentbe, egy év múlva pedig már 70 ezer szavazattal két gárdista lett parlamenti képviselő. A mozgalom népszerűségének gyors növekedése immár azt a veszélyt hordozta magában, hogy a Vasgárda az alkotmányosság keretei között folytatja hadjáratát a rendszer megdöntésére.

A román szélsőjobb története a harmincas években elválaszthatatlan a német külpolitika céljaitól és akcióitól.⁶⁴ Berlin mindenekelőtt abban volt érdekelt, hogy jó kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki Romániával, és 1934-től a két ország közötti kereskedelmi forgalom látványosan fellendült.⁶⁵ Ami a román politikai életet illeti, a nemzetiszocialista párt Külügyi Hivatala bátorította a németbarát orientációjú román pártokat és mozgalmakat, jóllehet ezt II. Károly nem nézte jó szemmel. A Külügyi Hivatal – amelynek irányvonala nem mindenben egyezett a külügyminisztériumével – olyan, megfelelő támogatottságú román politikust keresett, aki a nemzetiszocialista mozgalomhoz fogható erő vezéréként léphet fel a román politikai életben. Ezt a vezért a berlini hivatal a költő Octavian Goga személyében vélte megtalálni, aki egy kis párt élén állott ugyan, de megfeleltett ennek a szerepnek, ha sikerül összefognia a Vasgárdával. Ez a berlini számítás azonban nem vált be, ezért a továbbiakban Goga pártja, valamint a Cuza és Vaida-Voevod vezette alakulat összefogása lett a cél.

Miután a Vasgárda 1934 novemberében Mindent a Hazáért néven létrehozta saját pártját, az a látszólag paradox helyzet állott elő, hogy több szél-

63 Vaida-Voevod (1995) 250.

64 Hillgruber (1994) 45–52. E bekezdésben az ő adataira támaszkodom.

65 Néhány adat a német–román kereskedelmi kapcsolatok alakulásáról. A Németországba irányuló román export összértéke (millió márkában) 1933-ban: 38, 1936-ban: 93, 1938-ban: 140, 1942-ben (akkor a megmagasabb): 428 millió. A román kőolajtermékek exportja 187 ezer tonnáról (1933) 904 ezerre (1936), majd 2,3 millióra (1941) nőtt. Uo. 290–291.

sőjobboldali, antiszemita, németbarát párt és mozgalom versengett egymással a hatalom megszerzéséért. Ami a Vasgárdát illeti, Codreanu annyira hitt saját küldetése diadalában, hogy feladatát a mozgalom szervezésében látta, mindaddig, amíg nem üt a végső győzelem órája. A lényegi hasonlóságok ellenére e pártok és mozgalmak között léteztek nem elhanyagolható különbségek is, ami többek között arra is magyarázatot ad, miért nem állt ki a későbbiekben Hitler a Vasgárda védelmében. Hillgruber arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a náci párt és Codreanu mozgalma egyformán a bolsevizmusban látta a fő ellenséget, a két ideológia között jelentős különbségek voltak: „Elsősorban arról van szó, hogy a romániai [legionárius] mozgalom határozottan keresztény jellegű volt. Vallási és nemzeti, nem pedig rasszista antiszemitizmust vallott. Codreanu már nem állott kapcsolatban Cuza professzorral, az antiszemita propaganda romániai hirdetőjével. Ez volt az egyik fontos ok, ami megakadályozta a Goga–Cuza-csoporttal való egyesülést, amelyre a [berlini] Külügyi Hivatal törekedett. Codreanu célja az volt, hogy elsöpörje a román áldemokráciát, és olyan autoritárius vezetés formájában újítsa meg a román államot, amely mélyen az ortodox kereszténységben gyökerezik.”⁶⁶

Az 1941. áprilisi népszámlálás adatai szerint a zsidó származású román állampolgárok száma 315 ezer volt, ez a szám a keleti területfoglalások nyomán 376 ezerre emelkedett. A háború első hónapjaiban a román hatóságok tömeges megsemmisítő akciók sorozatát hajtották végre ellenük: a iași-i pogrom és a városból útnak indított két „halálvonat” 13 ezer ember halálával járt, a Besszarábia és Észak-Bukovina területén a román és a német hadsereg által legyilkoltak számát 45 ezerre becsülik, végül 130 ezerre tehető a Transznisztriában elpusztított (ukrán és orosz) zsidók száma. Az oda deportált mintegy 25 ezer cigány közül 11 ezren jutottak ugyanerre a sorsra. Ezeket a cselekményeket Antonescu marsall tudtával, gyakran személyes utasítására hajtották végre.⁶⁷

Az 1942 januárjában megtartott, „a zsidókérdés végleges megoldását” tárgyaló wannseei konferencia után a román hatóságok beleegyeztek, hogy elkezddjék a zsidók deportálása. Elsőnek Arad, Temes-Torontál és Torda megyét jelölték ki.

Antonescu marsall 1942 októberében utasította a zsidó ügyekkel megbízott kormánybiztost, szervezze meg 75–80 ezer zsidó személy Palesztínába és Szíriába történő távozását – személyenként 200 ezer lej ellenében. A németek tiltakozása ellenére kisebb-nagyobb csoportok hagyták el az országot, voltak köztük

Magyarországról menekült zsidók is.

66 Hillgruber (1994) 47.

67 Uo. 16.

A román kormány és Berlin között fennálló nézetkülönbségek elhúzódtak,

ami a kérdésben elfoglalt román „különutas” álláspontnak kedvezett. Antonescu kormánya – részben pénzügyi megfontolásokból, részben a belföldi politikusok és a külföldi kormányok nyomására – egészében véve elszabotálta a romániai zsidóság szervezett deportálását.

Hillgruber ekként összegzi a vészidőszak e román fejezetét: „Visszatekintve azt látjuk, hogy a román kormány politikája a zsidókérdésben a háború folyamán végig csakis taktikai és kereskedelmi megfontolásokra épült. Nem vette figyelembe a román állampolgárok iránti erkölcsi kötelezettséget, de nem is az antiszemita doktrína inspirálta. Sokkal inkább a román külpolitika fő irányvonalait követte. Ezért a zsidókérdés kezelésében beálló fordulat a külpolitika változásaival esik egybe. A háború utolsó szakaszában az emigráció politikája része volt a román kormány átfogó tervének, hogy megnyerje a nyugati hatalmak támogatását. Amikor eldőlt, hogy Románia a szovjet zónába kerül, a fő szövetséges hatalmak közötti szilárd kapcsolat, amely 1944 májusában Délkelet-Európa hadszíntereinek felosztásához vezetett, ezt a jól kiszámított sakkhúzást is meghiúsította. Nem volt elkerülhető a katasztrófális végkifejlet, amely felé Románia tartott.”⁶⁸

ÁLLAM ÉS NEMZET

„Az állam elhelyezi a nemzetet a térben: a nemzet területtel rendelkező politikai egység” – írja Dominique Schnapper.⁶⁹ A terület fogalma ellentétes a családi vagy törzsi szolidaritásra alapozott társadalmi szerveződés logikájával. A konkrét tér – a politika elvont terével szemben – azokat a határokat jelöli ki, amelyekben belül a politika elvont terét meghatározó törvényeket és közös eljárásmodokat alkalmaznak. A nemzeti törvénykezés mindig tartalmaz valamit a földhöz való jogból is.

A román politikai elit az egységes nemzet elvére hivatkozva teremtette meg államát (1859, 1877–78), majd ennek az államnak a kiterjesztésével definiálta újra magát politikai nemzetként (1918). Ebben a történetben az etnikum mint szilárd alap megelőzi a nemzetet, amelynek ki kell vívnia a terület önállóságát, amelyen él (1877–78), vagy meg kell szereznie – a nemzeti ideológia szóhasználatára szerint „fel kell szabadítani” – azt a területet, amelyen nemzetrészei más nemzeti állam (vagy birodalom) fennhatósága alatt élnek (1918–20, Erdély, Besszarábia, Bukovina). A nemzeti állam határai (legalább részben) nem eleve adóttak, nem is állandóak: kedve-

68 Uo. 286.

69 „L'État inscrit la nation dans l'espace: la nation est une unité politique territoriale.” Schnapper (1994) 117.

ző történelmi események hatására tágulnak (1912, 1918–20), kedvezőtlen történelmi fordulatok következtében viszont szűkülnek (1940). A terület (a „román föld”) az etnikai összetartozás tudatának kimunkálása után lesz a nemzeti ideológia központi eleme.

A román nemzetnek elvont képzet formájában már akkor is volt területe, amikor politikai nemzetként még nem volt: az ókori Dacia, az ősök földje, amely mint történelmi előzmény és jogcím épült be a XVIII. századtól kezdődően a nemzeti ideológiába. Ha volt dák föld, akkor arra a leszármazottak is jogot formálnak, ha volt dák állam, akkor a román állam alakjában az születik újjá.

De a dák (vagy géta-trák) eredet csak az a távoli alap, amelyre a modern román nemzeti tudat ráépíti a maga két pillérét: a románság a neolatin nyelvet beszélő népek egyike, és ekként beletartozik a Róma örökségét folytató nemzetek (az olaszok, franciák, spanyolok, portugálok) nagy családjába, ám ugyanakkor egyházán keresztül a keleti kereszténység világának része, Bizánc örököse, ekként pedig a délkelet-európai államok és kultúrák (bolgárok, szerbek, görögök) együttesében alakult és fejlődött mindvégig közép- és újkori történelme folyamán. (A liturgia nyelve sokáig a szlavón volt, a cirill betűs írás pedig a XIX. századig érvényben maradt.)⁷⁰

A román államot felemelkedése minden egyes dátuma (1859, 1866, 1877–78, 1918) szorosabb szálakkal fűzte Európához. Ebben az irányban hatottak elsősorban a politikai érdekek és a gazdasági kapcsolatok, de ezt mozdították elő az európai kultúra áramlataiba való erőteljes bekapcsolódás folyamatai is a XIX. században.

A román állam európai betagozódása szükségképpen együtt járt modern politikai közösségként történő öndefiníciójával, amely nagyjából a modernizáció első (1859–1918), majd második (1918–44) nagy szakaszában ment végbe.

A román nacionalizmusra az a feladat várt, hogy már a XIX. század második felében (1859, 1866, 1878), de különösen 1920 után egységes politikai közösséggé változtassa az államépítő nemzetet. Ez a művelet azért volt rendkívül összetett, mert koherensen összeillő választásokat feltételezett egyfelől a történelmi koordináták (múlt és jövő) mentén, másfelől a civilizációs alternatívák (Nyugat vagy Kelet, világi vagy ortodox állam) között egy olyan országban, ahol a választást 1918 után az is bonyolította, hogy tisztázásra várt, milyen hely

70 A román nép kialakulásáról lásd Brătianu (2000).

illeti meg a többségi nemzettől eltérő etnikumú, kultúrájú és vallású közösségeket a román politikai közösségben.

A nemzetet teremtő állam: Zeletin és Rădulescu-Motru

Ștefan Zeletin 1927-ben közzétett *Neoliberalismul* (Neoliberalizmus) című munkájában⁷¹ a nemzeti tudat és a nemzeti szolidaritás megszületését közvetlen összefüggésbe hozta az európai nemzetek polgári fejlődésével. Érvelését arra a tételre alapozta, hogy a nemzeti önállósodás a polgári önállósodással egy tőről fakad, az állami függetlenség kivívása ugyanabba a folyamatba illeszkedik, mint a nemzeti egység és homogenitás megteremtése. A polgári nacionalizmusnak ez az első, forradalmi változata, amely francia földön született, minden nemzetet egyenlőnek tekint, ezért is lehetett nemzeti mozgalmak elindítója. Ellenhatásként jött létre az organikus nemzeti fejlődést valló, idealista, vallásos, tehát hagyományörző ideológia, amelyet a németek indítottak útjára a XIX. században. Az ismert történelmi okoknál fogva a románoknál ez a második, reakciós nemzeti ideológia került túlsúlyba, amely a művelődésben győzött ugyan, egyébként azonban kudarcot vallott. Az új román állam a román polgári nacionalizmus teremtménye, ebből eredően legfőbb célja a nemzeti önállóság megteremtése. Mivel pedig az ország városaiban a románokénál nagyobb a nem románok lélekszáma, továbbá mivel a városokat az egyenlőség – a demokrácia – szelleme hatja át, a demokráciáért folytatott harc voltaképpen nem politikai, hanem etnikai küzdelem: az idegenek önfenntartási ösztönének kifejeződése. Ezzel az érveléssel indokolja Zeletin a városok „nemzetiesítésének”⁷² követelményét. A szakmunkások, a tisztviselők, a vezető funkciókat betöltő románok száma – különösen Erdélyben – messze nem éri el az ötven százalékot, ami azt jelenti, hogy a románok alantass szerepkört töltenek be saját országukban. A továbbiakban Zeletin azt tárgyalja, hogyan kell elérni, hogy az iskolák is a nemzeti célok szolgálatába álljanak. Mindenekelőtt úgy, hogy az erre felkészített ifjúság megfeleljen a rá váró nemzeti törekvéseknek, ennek pedig első számú feltétele az idegenek hódításával való szembefordulás [opunerea față de cotropirea străinilor]. A fennálló társadalmi rend megvetése, az intézményeivel szembeni gyűlölet helyett az iskolának arra kell oktatnia a fiatalokat, hogy szolidárisak legyenek a modern román társadalommal. A társadalommal szembeni archaikus mentalitás tovább élése ugyanis káoszhoz vezet, és széthullással fenyeget.⁷³

A szakirodalomban vita folyt arról, milyen ideológiát képviselt is valójában

71 Zeletin (1997).

72 Zeletin a „naționalizare” szót használja, amely többféleképpen érthető. Románul a „nemzet” neve „națiune”, de a belőle képzett „naționalizare” a magyar „államosításnak” felel meg. Az adott kontextusban értelmezhető tehát úgy is, hogy „nemzetiesítés, nemzetivé változtatás”.

73 Zeletin (1997) 446–454.

Zeletin. Mivel minden írásában szembe fordult a reakciónak bélyegzett konzervatív ideológiával, kézenfekvő volt, hogy a liberálisok közé sorolják. Liberalizmusa azonban olyan centralizált, homogenizáló állameszmére épül, amely az adott történelmi körülmények között szükségképpen kisebbségellenes, antidemokratikus rendszert alkotott.⁷⁴

Rădulescu-Motru 1942-ben tette közzé *A román etnikum. Az eredet, a nyelv és a sors közössége* című tanulmányát, amely az általa korábban képviselt konzervatív kritikát a nemzetiszocializmus tétéleivel operáló programalkotással váltja fel.⁷⁵

Sok egyéb (biológiai, lélektani, antropológiai) tényező mellett az etnikum közös tudatot jelent – írja. – E tudat három fontos összetevője a közös eredet, a közös nyelv és végül a sorsközösség. Ez utóbbi kiváltó okát különösen azokban a háborúkban kell keresni, amelyek veszélybe sodorták egyes nemzetek létét. Amikor ilyen helyzet áll elő, a demokratikus állam nem elég erős támasztéka a nemzetnek, mivel az ország vezetése fegyelmet és hozzáértést igényel. Ez a jelenkori államok nagy kihívása.

A román etnikai tudatot a római eredet gondolata tágította nemzeti tudattá. Később viszont – tudósok és költők (köztük Eminescu) hatására – a nemzeti tudatba a római eredet mellett beépült az őshonosság és az ókor más népeivel (géták, trákok) való rokonság gondolata is. A közös nyelv és a közös eredet tudata a kultúra művelőinek köszönhetően termeli ki azután a sorsközösség tudatát.

Jóllehet a politikusok mindenkor számoltak az etnikum tényével, annak aktív szerepe igazán a jelenkorban mutatkozik meg, aminek az a magyarázata, hogy az etnikumról szerzett tudományos ismeretek tárják fel, hogyan lehet egy népet úgy kormányozni az erőszak alkalmazása nélkül, hogy ne csupán megőrizze saját hagyományait, hanem kibővítse és gazdagítsa is őket. Ezt segíti elő a sorsközösség tudata, amely egyazon akaratan összefogja mindazokat, akik bármely áldozat árán is magukra vállalják. Hasonló sorsközösség megnyilvánulására nyújt példát a német nemzet, amely „létrehozta az Adolf Hitler vezetése alatt álló nemzetiszocialista államot”, hogy a német nemzetet

megvédje a rá leselkedő veszélyektől, mint ahogy már korábban ezért hozták létre az olasz fasiszta államot is. A nemzet sorsközösséggé szerveződése két fontos hatást gyakorol a politikára. Az egyik a nemzeti szuverenitás összekapcsolása az élettér gondolatával, ami

74 Lásd Cristian Preda bevezető tanulmányát, Zeletin (1997) 9–53, különösen 49–51.

75 Etnicul românesc. Comunitate de origine, limbă și destin. In Rădulescu-Motru (1988) 569–656.

azt jelenti, hogy a szuverenitás mintegy túlnő a nemzeti országhatárokon, miután az előrelátó nemzeteknek megfelelő élettérről kell gondoskodniuk maguk körül. Ebbe az élettérbe csakis olyan nemzetek tartozhatnak bele, amelyeket sorsközösség fűz hozzájuk. Közös életteret minden bizonnyal azok a nemzetek fognak alkotni Európában, amelyek hasonló fenyegetéseknek vannak kitéve. Ami pedig a másodikat, a kisebbségek ügyére gyakorolt hatást illeti, ott is a nemzetfelettség elve hozhat megoldást, ha majd a nemzetek között ez okból fennálló ellentéteket szintén a magasabb szintű sorsközösség gondolata fogja elsimítani.

Hít, hagyomány, nemzet

Mircea Eliadéről írott könyvében Ioan Petre Culianu a román kulturális mozgalmak és politikai ideológiák egész történetének értelmezését arra a tételre alapozza, hogy ortodox vallásánál fogva eleve összeférhetetlenség állott fenn a románság és a kapitalizmus között.⁷⁶ A modern román irodalom igen korán, már a XIX. század ötvenes éveiben erős kritikával illette a tőkés viszonyok behatolását (Nicolae Filimon), és ez az irány megszakítatlanul folytatódott a századfordulón és azután is (Zamfirescu, Sadoveanu). Egyedüli kivétel az erdélyi Ioan Slavici, aki az osztrák–magyar környezetben egészen más szemmel tekintett a kapitalista pénzgazdálkodás terjedésére, a meggazdagodás román falvakat is érintő jelenségeire. Ellentétben a kapitalizmus térhódításának kedvező Max Weber-i protestáns etikával, az ortodox vallás nem híve a takarékosságnak, mivel dualista szemléletének megfelelően a mennyek országa és Mammon világa kizárják egymást. Ortodox szemmel nézve a gazdagság szennyes, és noha ez a vallás nem ellensége a politikai hatalomnak, és nincs szociális tanítása, a lelkek fölött teljes hatalmat gyakorol, anélkül, hogy a földi dolgok menetébe beleszólna.⁷⁷

Nae Ionescu, a bukaresti egyetem logikaprofesszora volt az, aki a románság ortodox vallását közvetlenül összekapcsolta nemzeti léte meghatározásával. Eliade emlékirataiban olvassuk, hogy amikor elmondta neki: úgy érzi, egyre közelebb kerül a hithez, és rövidesen ortodoxszá válik, Nae Ionescu így válaszolt: „Úgy vélem, téved. Maga azt állítja, hogy az ember katolikusnak vagy protestánsnak születik, viszont ortodoxszá válik. Szerintem éppen fordítva áll: az ember természetesen válhat katolikussá vagy protestánsná, de aki román, az mindig ortodoxnak születik. Az ortodoxia a születéssel öröklött világszemlélet. Vagy megvan valakiben, vagy nincs, megszerezni azonban ropantul nehéz. Nehezemre esik belátni,

⁷⁶ Culianu (1995).

⁷⁷ Uo. 169–171.

hogyan térhet át az ortodox hitre egy született román, miközben tökéletesen megértem, ha úgy határoz, hogy katolikussá válik.”⁷⁸ És még hozzátette: szerinte Eliade úgy kíván „kikötni” a hitben, ahogyan a hajótörött próbál partra jutni, miután pedig minden létezés: hajótörés, szinte végzetszerű, hogy az ember olykor kikötőt keres, holott az igazi kérdés az, milyen kalandokon esik át előtte és utána. (Nae Ionescu annyira radikálisan értette az idézett gondolatot, hogy kétségbe vonta az erdélyi románok románságát.)

Mircea Vulcănescu, aki néhány évvel korábban látogatta Ionescu előadásait, mint Eliade, arra emlékezett, mennyire megrázta mindaz, amit akkor hallott tőle az igazi kereszténységről, amely közömbös a földi dolgok iránt és teljességgel kitölti Isten szeretete, ennek megélése pedig nem a magányban történik, hanem az isten és a világ közötti viszonyban, amely bűnben és szenvedésben fogant szolidaritás, „együtt-érzés”.⁷⁹ Arra a kérdésre, hogy a vallásról alkotott felfogása ellentétben áll-e későbbi politikai elkötelezettségével, Vulcănescu azt válaszolja: ebben nem a politikai filozófia győzelmét kell látunk a metafizika fölött, hanem a „két királyságról” szóló tanítás egy sajátos esetét az ortodoxia világában. Az ortodoxia jóval kevésbé lát folytonosságot az égi és a földi királyság léte között, az emberi tetteket és célokat, még ha értékesek is, sokkal hiábavalóbbnak tekinti, mindamelllett nem tagadja meg tőlük a mennybéli beteljesülés illatát.⁸⁰

Nae Ionescu minden jel szerint azáltal lett egy egész nemzedék szellemi irányítója, hogy sikeresen valósította meg a bölcselethez azt a szókratészi paradoxonát, hogy felszabadítja, és közben irányítja tanítványai gondolkodását, bármely irányba utat nyit, miközben a követendő utat észrevétlenül ki is jelöli számukra.

1928-ban tartott kurzusát a metafizikai megismerés elméletének szentelte. Ebben megkülönböztette a misztikus átélés három típusát, amelyet a vándor, a vőlegény és a szent személyesít meg. A szentről szólva elmondta: léte késélen táncol, mert könnyen az önhittség, a gőg vétkébe eshet, ha átengedi magát annak az érzésnek, hogy saját erejénél fogva győz önmaga felett, s ezzel mintegy megteszi magát saját istenévé. Mivel ezáltal feladja eredeti pozícióját: „[...] kívánatosabb dolog a bűn, semmint a szentség állapotában lenni, mert az, aki bűnt követ el és tudatában van a bűnnek, az szenved ettől a bűntől, és közelebb van a kiválasztottsághoz, mint a szent életű. Ez a vámszedőről és a

farizeusról szóló példabeszéd. A farizeus úgy viselkedik, mint a szent, azt állítja, hogy ő erős és nem enged a bűnnek. Igen ám, de ha valakiben túlteng

78 Eliade (1991) I. 152.

79 Vulcănescu (1992) 41–47.

80 Uo. 92–95.

az erő, az nagyobb bűn, mint gyengének lenni, az embert ugyanis a túlságos erő az Istennel való szembe fordulás útjára terelheti, a gyengeség viszont nem. A túlságos erő kivetheti az embert a transzcendencia világából, és átsodorhatja a panteizmusba, az immanentizmusba, amellyel egészen más képek járnak együtt, és más egyensúly.”⁸¹

Az okfejtést nem annyira eredetisége teszi érdekessé, mint inkább közhe-lyeket romboló merészsége, amely az erény vakbuzgó követése helyett a bű-
nös életben keresendő megigazulást teszi meg erkölcsi parancssá.

Más alkalommal az általános és a sajátos viszonyát taglalva kifejtette: elté-
rően a tudattalan természeti világtól, az ember számára nem adatott meg,
hogy egyensúlyban éljen a kettő között, ennél fogva neki egy másik világban
kell fellelnie ezt az egyensúlyt, ahhoz pedig ki kell törnie ebből a világból. Az
ember része ugyan az Isten teremtette világnak, de az eredendő bűn folytán
túllépett rajta, s most már „beteges kinövés” a világban, rendetlenség és káosz
forrása. Ezek után számára az egyedüli megoldás a visszavonulás a jelenvaló-
ból [a ne sustrage actualului] abba a világba, ahol nincs más, mint maga a lé-
nyeg, a virtualitás, a teremtés törvényei és a bennük foglalt lehetőségek [lume
a esențialului, a virtualității, a legilor de creație, a posibilităților de creație]:
„Mi azért szenvedünk, mert bűnünkön keresztül van bennünk valami isteni,
és szenvedünk amiatt is, hogy nem tudjuk elviselni a jelenvaló korlátját
[limitarea actualului]. [...] Ám tény – és ez a fontos –, hogy az általános világa
létezik, az pedig a lehetőség világa, amely lét-lehetősége vagy elsődleges lét-
feltétele mindannak, ami a Jó Isten világát alkotja.”⁸²

Culianu úgy véli, hogy az ortodox vallásnak ez a fölértékelése összefüggés-
ben áll a XIX. századi orosz gondolkodók alkotta „harmadik Róma” elmélet-
tel, amelyet Iorga a románságra alkalmazva „Bizánc utáni Bizánc” doktrínájával
fejlesztett tovább. A XVI. századi orosz szerzetesnek, Filotejnek tulajdonított
elmélet szerint Bizánc volt a második Róma, Bizánc eleste után pedig a kül-
detés, hogy megőrizze az igazi, pravoszláv hitet, és ezáltal megmentse az em-
beriséget a gonosz ármánykodásától, Moszkvára szállt.⁸³ Iorga, aki már a szá-
zad elején több írásában hangoztatta ezeket a nézeteit, 1935-ben tette közzé
Byzance après Byzance című könyvét, amelyben amellet érvelt, hogy Konstan-
tinápoly eleste után nem Moszkva, hanem a román fejedelemségek örökölték
az ortodox vallás védelmének küldetését, sőt – azt követően, hogy nagy múltú
görög családok a fejedelemségekben
találtak otthonra – még a birodalom
visszaállításának feladatát is. A „negye-
dik Róma” elmélet első nagy hatású

81 Ionescu, N. (1995) 183.

82 Uo. 220–230.

83 Lásd erről bővebben Harea (1988).

propagátora a román közgondolkodásban – Nae Ionescut megelőzve – Nicolae Crainic volt. Teóriája szerint a nemzeti lét valódi letéteményese a kultúra, és mivel a román „néplélek” által alkotott kultúra ortodox, a románságot első-sorban az ortodoxia határozza meg. Kiválasztott népként annál inkább küldetést teljesít, hogy az oroszok a bolsevik forradalommal letértek saját küldetésük útjáról. Culianu szerint Crainic antikapitalizmusától és Nyugat-ellenességétől nem idegen a vallási és gazdasági antiszemitizmus, ő azonban alapvetően nem volt rasszista. Valójában a szlavofilek nézeteit alkalmazta a románságra, elmélete azonban gyenge lábakon áll, ha meggondoljuk, hogy a román nemzeti tudat nem az ortodoxia terméke, kialakulását sokkal inkább a felvilágosodás tanain nevelkedett tudósok mozdították elő.⁸⁴

A kutatók számára megkerülhetetlen kérdés: milyen összefüggés áll fenn a Vasgárda ideológiája és az ortodox vallás között. A szakirodalom válasza (például Ornea, Volovici, Livezeanu, Laignel-Lavastine idézett munkái) erre a kérdésre egyértelmű: a legionárius mozgalom ideológiája nagymértékben a vallási misztika politikai célokra való eltérítésének eredménye.⁸⁵

A nemzetről való gondolkodás legsúlyosabb szövegeiben akkor is van valami hitszerű – patetikus –, ha egyébként nem maga a vallás a legfőbb hivatkozási pont. A harmincas-negyvenes évek nemzet-teóriái szellemében kívánják megreformálni vagy megőrizni a közösséget. Két jellegzetes, egymásnak részben ellentmondó példa: Cioran és Blaga.

Cioran sokat kommentált könyve, a *Schimbarea la fațã a României* (Románia színeváltozása) a népével-nemzetével elégedetlen, ám a vele való szenvedélyes azonosulásban nagy tettekre sarkalló, erősen voluntarista „honszerelem” egyik legszebb példája az európai irodalomban.

Vannak nagy népek és nagy kultúrák, amelyek jelentős helyet vívnak ki maguknak a történelemben, míg másoknak ez nem sikerült. Egy nemzet csak akkor válik naggyá, ha van hivatástudata. Az oroszok világraszóló küldetést tulajdonítottak maguknak. Milyen messianizmusra vállalkozhat az a Románia, amely soha nem vetített maga elé monumentális sorsot? Eminescu nagynak

képzelte a románokat – a múltban, s még Bălcescu is inkább a múlt prófétája volt, semmint a jövőé. A nyomukba lépő Iorga vagy Pârvan is főleg a hagyományt védelmezte, holott a súlypontnak a jövőre kell helyeződnie. Bármely nép, amely nem lépte át a történelem küszöbét, történelem alatti álla-

84 Crainic (1996).

85 Ornea mutat rá arra, hogy a Vasgárda által gyakorolt rítusok lehettek ugyan őszintén vallási töltetűek, de ez nem oldja fel az ellentmondást, hogy a szervezet az erőszak kultuszát oltotta tagjaiba. Ornea (1995) 363.

potban van. Történelmi ugrásra van szükség ahhoz, hogy egy nemzet a nagy kultúrák szintjére emelkedjék.

Játszik-e Románia valamilyen szerepet a világban vagy sem – ez a kérdés. A nagy kultúrákban van valami emberfeletti, demiurgoszi vonás – a történelmi dicsőség szomjúhozása. A románok ezer éven át kimaradtak a történelemből, egész egyszerűen vegetáltak. Ideje tudatára ébredniük, hogy el kell hagyniuk az édenkertet, és bele kell vetniük magukat a jövőbe: „[...] nem jó fia nemzetének,⁸⁶ akit nem nyomaszt, hogy Romániát a sors a kis kultúrák körébe és végzetébe zárta, azokéba, amelyekből hiányzik a bátorság, hogy megforduljanak saját tengelyük körül, nem jó fia nemzetének, akit nem tölt el végtelen szenvedéssel, hogy Romániától idegen a nagy kultúrák történelmi küldetése, a politikai imperializmus, a vele járó megalománia, a végtelen hatalmi akarat, mely a nagy nemzeteket jellemzi, ahogyan nem jó fia nemzetének, akiben nem él az átlényegülést végrehajtó ugrás fanatikus vágya.”⁸⁷

Cioran kedveli a meghökkentő aforizmákat: „Túlságosan jó, túlságosan helyénvaló, túlságosan higgadt nép vagyunk. *Csak egy lázálomban égő* [in delir] *Romániát tudok szeretni*” – írja. Vagy: „A társadalmi berendezkedés lényegi módosulása nem képzelhető el az igazságosság eszméje nélkül. *A szocialista gondolat kötelező minden forradalomban.*” Vagy: „Románia nem érett egy nagystílusú forradalomra, éretnek látszik viszont egy nagy nemzeti megrázkódtatásra, és fellelhető benne mindaz, ami a modern nemzeti forradalom tartozéka.”⁸⁸

Lucian Blaga, a korszak egyik legnagyobb költője, jelentős filozófiai művek szerzője, 1937-ben, akadémikussá választása alkalmával *Elogiul satului românesc* [A román falu dicsérete] címmel tartott előadást.⁸⁹

Gyermekkori élményei felidézésével kezdi, bár, mint mondja, valójában húszéves koráig a falu büvkörében élt. Igazi gyermekkor csak falun élhető át: a gyermek és a falu elválaszthatatlan egységet alkot. A falusi élet teljessége csak a gyermeki lelken keresztül közelíthető meg, a gyermekkor pedig kiváltképp a metafizikai érzékenység életkora. Mi tárul fel a faluhelyen felnövekvő gyermek szeme előtt? A világ a templom és a temető, vagyis Isten és a holtak köré rendeződik, noha ő persze csak később érti meg, hogyan járja át ezáltal az egész életet egyfajta „szükségyszerű misztérium”. Az Isten ott van a templomban, onnan sugárzik szét jelenléte szerte a világba, és ez megingathatatlan hitté válik a gyermek számára. A falu – eltérően a várostól – nem egyszerűen

86 Az eredetiben szereplő „naționalist” itt nem a köznapi értelemben vett nacionalistát, inkább a jó hazafit jelenti.

87 Cioran (1990) 43.

88 Az újabb Cioran-irodalomból lásd Cioran (2004); Petreu (2004).

89 Blaga (1937).

földrajzi térben helyezkedik el, mert maga a világ közepe, és átnyúlik a mítoszba. Igaz, hogy a falut ma már csak a gyermek látja ezzel a szemmel, de a közelmúltig maguk a falusiak is ilyennek látták. Abban pedig, hogy a falu köré kozmosz rendeződik, nem szabad holmi kollektív megalománia jelét látni, mert az nem egyéb, mint a „legmagasabb rendű, termékeny naivitás”. A falu, lévén a világ közepe, be is éri önmagával, némi fentről jövő segítséggel türelmesen viseli sorsát. Ezért van az, hogy a falut elkerülték a „történelem” nagy folyamatai. Időtlenége segítette hozzá, hogy bojkottálja a történelmet, amely többnyire az idegenek képében jelentkezett (Blaga itt az erdélyi román falura gondol). Századokon át az a falu mentette meg a románságot, amely nem szállott be a feje fölött alakított történelembe.

A művészetre nézve mindebből az következik, hogy a nagy alkotások nem csupán teremtő zsenik művei, hanem azé a „közösségi stílus-mátrixé” is, amely eleve megvan körülöttük. Így jutott el ő oda, hogy a román szellemiségben bizonyos sorsszerűséget ismerjen fel, filozófiai munkáiban ezt próbálta feltárni, és az elért eredmények optimizmussal töltik el.

A falu világának „időn kívülisége” – véli Claude Karnoouh a román nemzetudat alakulásáról írott könyvében⁹⁰ – valójában azt jelenti, hogy az időbeliségnek ebből a felfogásából hiányzik annak a nyugati típusú történelemnek az élménye, amely egyebek mellett éppen az embereknek az időhöz való viszonyát változtatta meg. A hagyomány és a modernitás konfliktusa azonban nem oldható fel azzal, hogy a ténylegesen a modernitásban élő társadalom az ősiség védelmére rendezkedik be, és voltaképpen Blaga attitűdje is ötvözi a hagyomány hiteles átélésének és a róla szóló beszéd kifejezetten modern változatának elemeit. Ez a szemlélet nem xenofób a szó szoros értelmében, ennek ellenére nyugtalanító kérdéseket vet fel: „Etnikai tekintetben ki a román? Biológiai örökség-e, vagy – szerzőnket illetően ez a valószínűbb – olyan történelmi-társadalmi örökségről van szó, amelynek alapjai a falu világában lelhetők fel?”

Karnoouh szerint az, ahogyan Blaga saját gondolatkísérlete formájában visszatalál gyermekkorá falujához, rokonságba állítható azzal az identitásválsággal és identitáskereséssel, amely annyira jellemző a korszak irodalmára: „A román értelmiség szünet nélkül azt kérdezi saját magától: kik vagyunk? Olyan akarat hozott minket világra, amely tulajdon ősi hagyományunktól idegen, s annak mértékében, ahogyan próbáljuk ezt a hagyományt saját, a történelem elején számunkra kijelölt sorsként elsajátítani, fel is számoljuk azt az ősiséget, amely a történelmet előkészítette.”⁹¹

90 Karnoouh (1994).

91 Uo. 168., 179.

BEFEJEZÉS

Két epizód a háború után

Kezdjük Eugène Ionesco életének egyik fordulatóval. Hamarabb hagyta el hazáját, mint ugyancsak külföldön hírnevessé váló nemzedéktársai, Emil Cioran és Mircea Eliade, de tőlük eltérően soha nem rokonszenvezett a jobboldallal. Már évek óta Párizsban élt, de még nem lépett színdarabjaival a közönség elé, amikor 1945-ben *Naplótöredék* címmel egy bukaresti folyóiratnak küldött szövegében így vélekedett: „Abszolút szükségszerűség, hogy Romániában gyökerestől felszámolják a nemzeti eszmét [să se desființeze ideea naționalistă]. Romániát beteggé tette és még mindig betegségben tartja a nacionalizmus. Megmérgezte az egész kultúrát és a teljes román lelkiületet. Ez a legveszesebb erkölcsi rákfene, és csak sebészi beavatkozással lehet eltávolítani. De minden rákos daganathoz hasonlóan, amikor az ember már nem is várja, újra megjelenhet az erkölcsi alkat bármely más pontján. Ki tudja, milyen alakot ölt.”⁹²

Ionesco meditációja ezzel nem ér véget. Feleleveníti a Vasgárda rémtetteinek kiszolgáltatott Bukaresthez fűződő, közelmúltbeli személyes emlékeit. Próbálja megfejteni honfitársai eltévelyedésének rejtélyét. Ez lesz élete meghatározó élménye, és egész drámaírói munkásságának inspirálója.

A párizsi emigrációból hazaküldött szöveg megjelent ugyan egy bukaresti folyóirat hasábjain, de mivel néhány passzusa súlyos szavakkal illetve a román hadsereget, hatalmas botrányt váltott ki. Szerzőjét in contumaciam börtönbüntetésre ítélték. Az *Orrszarvú* írója azért nem tette be a lábát soha többé Romániába – minden hivatalos biztosíték ellenére –, mert az akkor átélt félelem örökre átjárta idegrendszerét. Ő elmondta ugyan, miként vélekedik a román nacionalizmusról, de ez távolról sem jelentette azt, hogy a jég megtört.⁹³

Az 1944 augusztusa utáni fordulatot követően a rendszer (különösen 1945. március 6., a Petru Groza vezette kormány beiktatásával kezdődően) magától értetődően nagy hangsúlyt helyezett az előző rendszer elítélésére, ideológiájával való kategorikus leszámolásra. A népszerűségét növelni kívánó, hatalmi pozíciói erősítésére törekvő Román Kommunista Párt szükségképpen szembefordult az Antonescu-rezsim nacionalistának és fasisztának bélyegzett teljes programjával.

A legszűkebb pártvezetéshez tartozó Lucrețiu Pătrășcanu, a Groza-kormány igazságügy-minisztere 1945. június 13-án kolozsvári látogatása alkalmával beszédet mondott az Egyetemiek Házában. Többek között kijelentette: „A román és a magyar lakosságot évszázadokon keresztül sovén áramlatok kavarták

92 Ionescu, E. (1992) 245.

93 A Ionesco-írás kiváltotta botrányról lásd Petreu (2002).

fel [au fost frământate de curente șovine], ezek haszonélvezői nemegyszer azok a kisebbségek voltak, amelyek saját céljaikra kiaknázták őket, függetlenül attól, hogy a szóban forgó kisebbség a »románság« nevében beszélt-e [în numele românilor] vagy az »ezeréves Magyarország« nevében.

Kötelességünk visszaverni a sovinizmust, bárhol nyilatkozzék is meg, bármilyen formában mutatkozzék is, mert nem is egyszer próbálkozni fog még azzal, hogy megmérgezze a levegőt, amelyet belélegzünk, és a zavarosban halásszon, éppen most, amikor arra törekszünk, hogy az állam hajóját nyugodt és békés körülmények között a nyílt vizekre irányítsuk.”

Külön felhívást intézett az erdélyi románokhoz, arra kérve őket, hogy „szintén tanuljanak a múlt hibáiból, ismerjék fel azokat, akik visszaéltek jóhiszeműségükkel, söpörjék félre a rovásukra űzött sovén demagógiát, egyedül a tetteknek adjanak hitelt, a híreszteléseknek, inszINUÁCIÓKNAK és RÁGALMAKNAK viszont ne.”⁹⁴

Egészen más hangot ütött meg azonban egy évvel később, az 1946. június 8-án rendezett nagygyűlésen. Bukarestben ugyanis ingerültséget váltott ki Nagy Ferenc magyar miniszterelnök május 9-i parlamenti felszólalása, amelyben arról beszélt, hogy a párizsi békekonzferencián egyelőre nem született végleges döntés Észak-Erdély hovatartozását illetően, a külügyminiszterek erre vonatkozó döntése ugyanis csupán a konferencia munkanyaga. Pătrășcanu kemény szavakkal utasította vissza a magyar kormányfő kijelentését, beszédét azonban korántsem csupán Budapestnek címezte. Két kérdésben is súlyos, az erdélyi magyarságnak szánt üzenetet fogalmazott meg. Az egyik az állampolgárság kérdése a Romániához (várhatóan) visszacsatolt Erdélyben. Mindenki visszanyeri román állampolgárságát – jelentette ki –, leszámítva azokat, akik Erdélyben születtek ugyan, ám miután 1918 után elköltöztek, a bécsi döntést követően visszatértek. A másik az észak-erdélyi románok javainak visszaszolgáltatása. Erről úgy nyilatkozott: előfordulhat, hogy a törvény alkalmazása során történtek visszaélések magyar személyek kárára, ügyelni kell arra, hogy ez ne ismétlődjék, de a törvény előírásainak érvényt kell szerezni.

Pătrășcanu mindkét esetben kimondottan a román nemzeti szempont nézőpontjából ítélték az erdélyi magyarság létét és közérzetét közlő érintő ügyben, fenyegető éllel. Bár nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy a kommunisták nagy gondot fordítanak a nemzetiségi kérdés elvszerű megoldására – ne feledjük, hogy 1945-től Kolozsvárott működött a Bolyai Egyetem! –, Bukarestben úgy ítélték meg, hogy beszédében túl messzire ment, fölőleszen

izgatta a kedélyeket, a „reakció” mal-
mára hajotta a vizet, és ezzel ártott az

94 Constantiniu (2001) 96–98.

RKP politikájának. Ezért a Politbüro 1946. június 22-i ülésén elvtársai szigorú megrovásban részesítették.⁹⁵ A beszéd tartalmát és a pártvezetés körében kiváltott visszhangját értelmező mai történész úgy véli: Pătrășcanu semmi egyebet nem tett, mint egy sor kérdésben nyíltan, kertelés nélkül kimondta azt, ami a legfelsőbb vezetés körében elfogadott nézetnek számított, éppen csak nem tárták a nyilvánosság elé.⁹⁶ Hozzátenném: miután az RKP-nak elemei érdeke fűződött ahhoz, hogy az erdélyi magyar tömegeket felsorakoztassa politikája mellé, Pătrășcanu beszéde súlyos taktikai vétségnek minősült – hiszen Észak-Erdély hovatarozása még nem dőlt el végleg Párizsban.

Mi történt a román nacionalizmussal az 1944-et követő évtizedekben? Előbbi példánk azért fontos ebben a tekintetben, mert rávilágít arra, hogy az igazán kritikus pillanatokban – az 1918–20, 1940–44, 1944–48 közötti évek voltak különösen ilyenek – a nemzeti-nemzetiségi közösségek konfliktusainak forrása távolról sem csupán a mentalitások ellentéte volt, hanem a társadalmi versengés a nagy újraosztásban, amely a javak birtoklása mellett kiterjedt a megélhetési és szakmai lehetőségekre, a szimbolikus tőke újratermelésének intézményeire és így tovább. A „ki kit győz le” típusú játék a „reális szocializmus” évtizedei alatt mindvégig jelen volt a román politikában – ennek nyomai mindmáig visszaköszönnek, például az 1989 decembere utáni állam restitúciós politikájában. Aki ezt nem látja be, nem fogja érteni azt sem, hogyan történhetett meg, hogy az állampolgárok teljes jogegyenlőségét deklaráló rendszer elérte, hogy két számottevő kisebbsége – a németek (szászok és svábok), valamint a zsidók – szinte teljes egészében háttérbe fordított szülőföldjének. 1944 után a román állam nemcsak az osztályharc törvényei szerint „osztott igazságot”, hanem töretlenül folytatta az etnikai hegemonia megvalósításáért 1918-ban elkezdett harcot is – méghozzá korábban elképzelhetetlen eszközökkel és méretekben (iparosítás, urbanizáció, oktatáspolitikák stb.).

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a „proletár internacionalizmus”, a „lenini normák” fogalma nemcsak a deklarációk szintjén épült be a pártpolitika eszmerendszerébe. Akár taktikai kényszer váltotta ki, akár elvi megfontolás indokolta, a „nemzetiségi kérdés megoldásának” állampolitikai elvként való elfogadása – minden el-
lentmondásával együtt – sok olyan lépést hozott magával, amely pozitívumként értékelhető a két világháború közötti viszonyokhoz mérten.

Az oktatás és a kultúra anyanyelvi intézményrendszerének kiépítése mel-

95 Uo. 143–211.

96 Uo. 90. Constantiniu azt is megjegyzi: feltehetően maga Gheorghiu-Dej is táplált magyarellenes érzelmeket, amellett pedig egyfajta „személyes rivalizálás” állt fenn közte és Rákosi Mátyás között.

lett (amelyet a Ceaușescu-korszakban elkezdtek szisztematikusan visszanyesni) jómagam ide számítom a közgondolkodás és a közbeszéd szempontunkból üdvös korlátozásának azt a következményét, hogy a nyíltan uszító, rasszista, antiszemita beszéd évtizedeken át (ismét leszámítva az 1989-et megelőző másfél évtizedet) elképzelhetetlen volt – ahogyan nem volt az sem 1944 előtt, sem 1989 után.

Két történelmi álláspont 1990 után

David Prodan (1902–92), a nagy tekintélyű erdélyi román történész⁹⁷ 1992-ben polemikus hangú könyvet jelentetett meg Erdélyről.⁹⁸ Amint az előszóból kiderül, egy 1944-ben már publikált könyv kiegészített változatáról van szó. Akkor – jegyzi meg a szerző – nem keltett különösebb érdeklődést, de aktualitását azóta sem vesztette el, különös tekintettel arra, hogy az 1989-es fordulatot követően magyar részről újra napirendre tűzték Erdély hovatartozásának kérdését: „[1989. decemberi forradalmunkban a magyarok] alkalmat találtak arra, hogy újra felélesszék a köztünk lévő történelmi vitát [prilej de recidivă a diferendului nostru istoric]. Íme, ismét előjött egy történelmi és nemzetközi szempontból lezárt kérdés, a mi Erdélyünk kérdése, amelyen osztozkodjunk, mint Krisztus urunk ingén.”⁹⁹

97 David Prodan fontosabb művei: *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea* [A románok XVIII. századi bevándorlásának elmélete a Román Fejedelemségekből Erdélybe]; *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române* [Supplex Libellus Valachorum. A román nemzet kialakulásának történetéből]; *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII* [Bojárok és szomszédok Fogaras földjén a XVI–XVII. században]; *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea* [Jobbágyság a XVI. századi Erdélyben]; *Răscoala lui Horea* [A Horea-féle parasztlázadás].

98 Prodan (1992).

99 Uo. 9.

A rövid fejezetekből álló könyv rendre ismerteti és cáfolja a magyar történetírás románokat érintő torzításait, különös figyelmet szentelve az erdélyi magyar és román népesség számarányának történelmi alakulására vonatkozó statisztikáknak. A két utolsó fejezet minden bizonnyal frissen íródott. Az egyik a nyolcvanas években nagy vihart kavart, Budapesten megjelentetett *Erdély története* szemléletével és állításaival száll vitába, azt a véleményt fogalmazva meg, hogy a könyv szerzői új nézetekkel álltak ugyan elő, ám azok éppúgy tudománytalanok és nacionalista fogantatásúak, mint a korábbiak. Az utolsó fejezet Franciaország elnökének (minden bizonnyal François Mitterrand-ról van szó) kijelentését

kommentálja: nem idézi szó szerint, amit mondott, de felrója neki, hogy „szerecsénten fordulattal élve” sajnálkozott a magyarokon, akik a versailles-i békeszerződésben elvesztették területük kétharmadát. Jobban tette volna, ha azon csodálkozik – véli a román történész –, mekkora földet tudtak elrabolni másoktól a történelem folyamán: „A trianoni szerződés nagy késedelemmel ugyan, de csak szankcionálta azt a történelmet, amely népeket hajtott igába, amely rablásból állott, mások munkájának eltulajdonításából, hogy azt mások kulturálatlansága árán saját kultúrája hasznára fordítsa. Az a szerződés, épp ellenkezőleg, több mint »igazságos« volt veletek szemben, örökök kaptatok mindent, amire rátapostatok [vi s-a lăsat moștenire vouă tot ce ați călcat]. Tiétek lett, felhalmozott kincseivel együtt, az ország fővárosa is, amely egy provinciánál is inkább mindenki alkotása.”¹⁰⁰

Közismert, hogy több kérdésben mindmáig viták vannak a két nemzet történetészei között. Ami Prodan könyvében különösen riasztó, az a múltbeli viták kliséinek újrarahangszerelése egy végzetszerűnek és örök időkre szólónak képelt párviadal sikere érdekében. Ismereteim szerint az 1990 utáni román könyvpiac nem bővelkedik a Prodanéhoz hasonló művekben. Rendszeresen tanúi lehetünk azonban annak, hogy politikusok és újságírók, valahányszor a kisebbségi jogkövetelés ellentétbe kerül a hagyományos többségi korlátozásokkal vagy tilalmakkal – legyen szó önálló oktatási intézmények létéről, a két nyelvű helységnevek használatáról vagy a kisebbségi autonómia bármely formájáról –, mindjárt visszatálnak az agresszív nacionalista klisék készletéhez.

A kolozsvári Sorin Mitu a román történészek azon generációjához tartozik, amelynek tudományos pályája az 1989 utáni periódusra esik. 1965-ben született, minden oka megvan tehát azt mondani, hogy a benne gyermekkorában kialakult Erdély-kép a román nacionalizmus terméke. Annál érdekesebb, hogy miként vall e kép lebontásának belső folyamatáról: „Ezeket a bizonyosságokat [mármint a nacionalista sztereotípiákat] csupán a líceumi évek végén, a nyolcvanas évek végén kezdtem megkérdőjelezni – többnyire egymagamban, minden irányítás nélkül. A szinkronisták és a protokronisták között dúló vitákat¹⁰¹ olvasva az utóbbiak beszédmódját már akkor gyanúsnak találtam. Azután a Szabad Európa Rádióból is hallottam ezt-azt. De azt hiszem, a nacionalizmustól való elszakadásomhoz a döntő lökést – noha paradox módon hangzik – éppen a Ceaușescu-rendszer utolsó évtizedében dívó virulensen magyarelleses, hivatalos nacionalista beszédmód adta meg. Ez a fékevesztett propaganda a reveláció erejével hatott

100 Uo. 169.

101 Szinkronisták: az Európához való felzárkózás, protokronisták: a nemzeti önelégültség hívei, ultranacionalisták.

rám. Egyszeriben másként, új fényben kezdtem látni sok mindent, amit annak előtte világosnak véltem, de amely most homályosnak és hazugnak bizonyult.”

Miután arról beszél, hogyan ébredt tudatára annak, hogy a Ceaușescu Romániája és Kádár Magyarország közötti összehasonlítás messze az utóbbinak kedvez, a nacionalista diskurzus pedig épp ezt a különbséget hivatott leplezni, a történész így folytatja: „Ami engem illet, azonnal rájöttem, hogy az ideológiai eltévelyedés tekintetében nem Ceaușescu az igazi gond, hanem ez a kaméleoni, üres nacionalizmus, amely ennyire otrombán instrumentalizálható bármely ügy érdekében, legyen az a fasizmus vagy a kommunizmus – az a nacionalizmus, amely azt állítja, hogy nem a magyaroknak, hanem a románoknak van igazuk, amikor bárki láthatja, hogy épp fordítva állnak a dolgok. Azok a román nacionalisták és kommunisták, akik kórusban illették kritikával a magyarokat, romba döntötték saját országukat, mialatt a magyarok, az »évszázados ellenség«, a maguk dolgával voltak elfoglalva, és nagyon jól ment nekik. Románia sorsának balszerencsés alakulása [evoluția nefericită a României] az 1989-es hajnalhasadást követően újra megerősítette, hogy nem tévedtem ebben a tekintetben.”¹⁰²

A rendszerváltást követően a két világháború közötti román jobboldal kritikai értelmezése – a múlttal való szembenézés nemzetközi trendjeit követve – tanulmányok és monográfiák egész sorában (ezekre támaszkodtunk az előzőkben) jelentős eredményeket hozott, és egészében véve megfelelt a történelmi pillanat diktálta várakozásoknak. Az új értelmezések egyrészt igazolták a román szélsőjobb hasonlóságát a korabeli Európa olyan jelenségeihez, mint az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus (az alkotmányosság és a többpártrendszer elutasítása, az antibolsevizmus, a fajelmélet és az erőszak kultusza, az idegengyűlölet), másrészt nagyobb figyelmet szenteltek történelmi okokkal magyarázható sajátosságainak (a nemzeti lét misztikus szemlélete, a mártírotság mint életmodell).

Esetünkben azonban a kritikai feldolgozás bizonyos okoknál fogva összetettebb jelenség. Az okok egyike a kommunista rendszer évtizedeinek hatásában keresendő. A kommunista pártideológia természetesen elítélte és megbélyegezte a jobboldaliságot, a román fejlődés egyik sajátossága azonban éppen az, hogy – főleg második szakaszában, a Ceaușescu-korszakban (1965–89) – a rendszer a maga nacionálkommunizmusával valójában integrálta, s a maga történelem- és nemzetszemlélete formájában folytatta a két világháború közötti évtizedek jobboldali politikai doktrínáit (a múlt mitizálása, a küldetéses Vezér kultusza stb.). Ezért az utóbbiakkal való kritikai szembenézés

102 Mitu (2003) 16.

sajátos optikai törést szenvedett – annak függvényében, hogy az elemző egyazon ideológiai képződmény részeként szemlélte-e a két korszak hasonló jelenségeit, vagy eltérő mércével mérte egyfelől a kommunizmus évtizedei, másfelől a megelőző korszak torzulásait. (Jó példája ennek olyan személyek vagy csoportok heroizálása a történelmi igazság helyreállítása címén, akik 1944. augusztus 23. után legionárius múltjuk miatt fogtak fegyvert a rövidesen berendezkedő hatalommal szemben.)

A másik tényező azzal kapcsolatos, ahogyan a hivatalos kommunista kultúrpolitika évtizedekre számúzta a nyilvánosságból a két világháború közötti román szellemi élet kompromittálódott szereplőit: Eliade, Cioran, Noica művei sokáig nem, vagy csak töredékesen voltak hozzáférhetőek újabb kiadások formájában. Velük kapcsolatban tehát 1989 után egyszerre jött el a jóvátétel és az elfogulatlan kritikai értékelés ideje. Ez pedig annál kevésbé bizonyult egyszerű feladatnak, mert olyan ideológiai küzdelmek részévé vált, amelyek tétje – egyebek mellett – a közgondolkodás, valamint a szimbolikus javak kezelését és újracsztását irányító centrumok (egyetem, sajtó, könyvkiadás) birtoklása volt. Minthogy pedig történelmi okoknál fogva a román közgondolkodásban a jobboldali hagyomány a baloldalinál jóval erősebb, 1989 után az újjászerveződő értelmiségi jobboldal – ezúttal magáénak vallva a demokratikus európai értékrendet – úgy kívánt visszatalálni saját, vállalható örökségéhez, hogy közben maga is tevékenyen részt vett a jobboldaliság egész problematikájának feltárásában. Más szóval: úgy vett részt a múlt kritikai felmérésében, hogy az egyúttal a jobboldali értékek visszahódítását is szolgálja.

HIVATKOZÁSOK

Anton (2005)

ANTON, TED: *Eros, magie și asasinarea profesorului Culiianu* [Erosz, mágia és Culiianu professzor meggyilkolása]. [Iași], Polirom.

Balogh (1997)

BALOGH ARTÚR: *Jogállam és kisebbség*. Budapest–Kolozsvár, Kriterion. /Téka./

Blaga (1937)

BLAGA, LUCIAN: *Elogiul satului românesc* [A román falu dicsérete]. București, Imprimeria Națională.

Brătianu (2000)

BRĂTIANU, GHEORGHE I.: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român* [Egy történelmi rejtély és csoda: a román nép]. București, Corint.

Cioran (1990)

CIORAN, EMIL [ÉMILE M.]: *Schimbarea la față a României* [Románia színe-változása]. București, Humanitas.

Cioran (2004)

CIORAN, ÉMILE M.: *Kalandozások*. Budapest, Palamart.

Constantiniu (2001)

CONSTANTINIU, FLORIN: *P.C.R., Pătrășcanu și Transilvania (1945–1946)* [Az RKP, Pătrășcanu és Erdély], București, Enciclopedică.

Constituția din 1923 (1990)

Constituția din 1923 în dezbaterea contemporanilor [Az 1923-as Alkotmány korabeli vitája]. București, Humanitas.

Crainic (1996)

CRAINIC, NICHIFOR: *Puncte cardinale în haos* [Égtájak a káoszban]. Iași, Timpul. (Az 1936-ban megjelent cikkgyűjtemény újrakiadása.)

Culianu (1995)

CULIANU, IOAN PETRU: *Mircea Eliade*. Iași, Nemira.

Djuvara (2010)

DJUVARA, NEAGU: *A románok rövid története*. Ford. Horváth Andor. Kolozsvár, Koinónia.

Duca (1994)

DUCA, I[ON] G[HEORGHE]: *Memorii* [Emlékiratok] *IV*. București, Machiavelli.

Eliade (1991)

ELIADE, MIRCEA: *Memorii (1907–1960)* [Emlékiratok]. București, Humanitas.

Eliade (1993)

ELIADE, MIRCEA: *Jurnal* [Napló] *II*. București, Humanitas.

Eminescu (1982)

EMINESCU, MIHAI: Császár és proletár. In Köpeczi Béla (vál., szerk.): *Román költők antológiája*. [Budapest], Kozmosz Könyvek. /A világirodalom gyöngyszemei./

Eminescu (1994)

EMINESCU, MIHAI: *Opere politice* [Politikai írások] *II*. Iași, Timpul.

Harea (1988)

HAREA, VASILE: Orosz messianizmus a XV–XVI. században. In *Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból*. Ford. Horváth Andor. Bukarest, Kriterion, 124–144.

Hillgruber (1994)

HILLGRUBER, ANDREAS: *Hitler, Regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române 1938–1944*. [Hitler, II. Károly és Antonescu marsall. A német–román viszony 1938–1944]. București, Humanitas.

Horváth (2007)

HORVÁTH SZ. FERENC: Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Csíkszereda, Pro-Print. /Magyar kisebbség könyvtára./

Ionescu, E. (1992)

IONESCU, EUGEN [IONESCO, EUGÈNE]: *Război cu toată lumea. Publicistică românească II*. [Háború az egész világ ellen. Román nyelvű publicisztika]. Ediție îngrijită și bibliografie de Mariana Vartic și Aurel Sasu. București, Humanitas.

Ionescu, N. (1995)

IONESCU, NAE: *Curs de Metafizică* [Metafizika. Egyetemi előadás]. [București], Humanitas.

Iorga, N. (1987)

IORGA, NICOLAE: *Conferințe* [Előadások]. București, Minerva.

Iorga (1988)

IORGA, NICOLAE: A țara szó jelentése. In *Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból*. Ford. Horváth Andor. Bukarest, Kriterion, 303–308.

Iorga (1992)

IORGA, NICOLAE: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Contra dușmăniei dintre nații*. Budapest, Román Filológiai Tanszék.

Karnoouh (1994)

KARNOUOH, CLAUDE: *Români. Tipologie și mentalități* [A románok. Tipológia és mentalitások]. [București], Humanitas.

Kerchmar (1983)

KERCHMAR, LUCIEN: Communism in Romania 1918–1921. In Banac, Ivo (ed.): *The Effects of World War I*. Boulder, Colo. /East European monographs. 137./

Laignel-Lavastine (2004)

LAIGNEL-LAVASTINE, ALEXANDRA: *Cioran, Eliade, Ionesco: Uitarea fascismului. Trei intelectuali români în vârtoarea secolului* [Cioran, Eliade, Ionesco: A fasizmus elfeledése. Három román értelmiségi a század sodrában]. [h. n.], EST-Samuel Tăster Éditeur.

Livezeanu (1998)

LIVEZEANU, IRINA: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930* [Kultúra és nacionalizmus Nagy-Romániában 1918–1930]. București, Humanitas.

Lovinescu (1998)

LOVINESCU, EUGEN: *Memorii. Aqua forte* [Emlékiratok. Aquaforte]. București, Minerva.

Maiorescu (1985)

MAIORESCU, TITU: *Bírálatok, vitacikkek, tanulmányok*. Vál., ford., bev. és jegyz. Dávid Gyula. Bukarest, Kriterion.

Maiorescu (1994)

MAIORESCU, TITU: *Istoria politică a României sub domnia lui Carol I* [Románia politikai története I. Károly uralkodása alatt]. [București], Humanitas.

Mamina–Scurtu (1996)

MAMINA, ION–SCURTU, ION: *Guverne și guvernanți 1916–1938*. București, SILEX.

Mikó (1988)

MIKÓ IMRE: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 dec. 1-től 1940 aug. 30-ig*. Budapest, Optimum. [Reprint: Budapest, 1941, Studium.]

Mitu (2003)

MITU, SORIN: *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități* [Az én Erdélyem. Történetek, mentalítások, identítások]. [Iași], Polirom.

Nemoianu (2000)

NEMOIANU, VIRGIL: *România și liberalismele ei* [Románia és a román liberalizmusok]. București, Editura Fundației Culturale Române.

Nemoianu–Antohei (2009)

NEMOIANU, VIRGIL–ANTOHEI, SORIN: *România noastră. Conversații berlineze* [A mi Romániánk. Berlieni beszélgetések]. [Iași], Institutul European.

Oișteanu (2005)

OIȘTEANU, ANDREI: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Ford. Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion.

Ornea (1970)

ORNEA, Z[IGU]: *Sămănătorismul*. București, Minerva.

Ornea (1987)

ORNEA, Z[IGU]: *Viața lui Titu Maiorescu* [Titu Maiorescu élete] II. [București], Editura Cartea Românească.

Ornea (1995)

ORNEA Z[IGU]: *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească* [A harmincas évek. A román szélsőjobb]. București, Editura Fundației Culturale Române.

Petreu (2002)

PETREU, MARTA: *Ionescu în țara tatălui* [Ionescu az apa földjén]. Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof.

Petreu (2004)

PETREU, MARTA: *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României”* [Rossz hírű múlt, avagy Románia színeváltozása]. București, Editura Institutului Cultural Român.

Pippidi (1994)

PIPPIDI, ANDREI: *România regilor* [A királyok Romániája]. București, Litera.

Prodan (1992)

PRODAN, DAVID: *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice* [Erdély, újra Erdély. Történelmi észrevételek]. București, Enciclopedică.

Rădulescu-Motru (1998a)

RĂDULESCU-MOTRU, CONSTANTIN: *Scrieri politice* [Politikai írások]. [Iași], Nemira

Rădulescu-Motru (1988b)

RĂDULESCU-MOTRU, CONSTANTIN: *Válogatott írások*. Vál., bev. Gáll Ernő. Ford. és jegyz. Balázs Sándor. Bukarest, Kriterion.

Schnapper (1994)

SCHNAPPER, DOMINIQUE: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation* [A polgárok közössége. A nemzet modern eszméjéről]. [Paris], Gallimard.

Sebastian (1996)

SEBASTIAN, MIHAIL: *Jurnal 1935–1944* [Napló 1935–1944]. București, Humanitas.

Tanúskodni jöttem (2003)

Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból. Ford., előszó és jegyz. Horváth Andor. Kolozsvár, Kriterion.

Vaida-Voevod (1995)

VAIDA-VOEVOD ALEXANDRU: *Memorii* [Emlékiratok] II. Cluj-Napoca, Dacia.

Volovici (1995)

VOLOVICI, LEON: *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30* [A nacionalista ideológia és a „zsidókérdés” a 30-as évek Romániájában]. [București], Humanitas.

Vulcănescu (1992)

VULCĂNESCU, MIRCEA: *Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut* [Nae Ionescu. Ahogy én ismertem]. București, Humanitas.

Zeletin (1997)

ZELETIN, ȘTEFAN: *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric. Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* [A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe. A neoliberalizmus. Tanulmányok a román polgárság történetéről és politikájáról]. [Iași], Nemira.